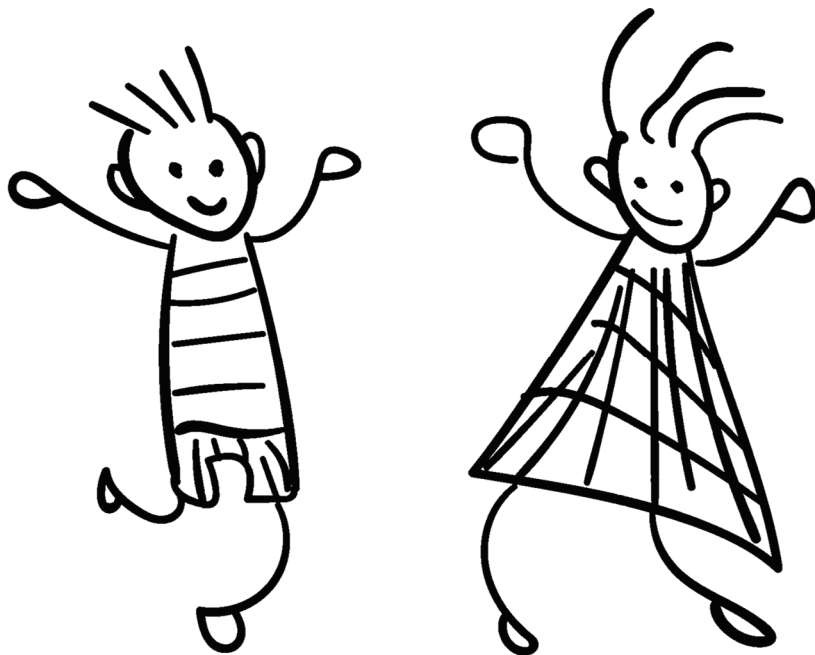

МИКОЛА МАХНІЙ

ПСИХОМАЛЮНКОВІ МЕТОДИКИ

**У ДІАГНОСТИЧНО-КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ
В СИСТЕМІ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ**

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф» · 2021

УДК 159.9.018 : 159.922.76
ББК 88.492я73
М 36

Рецензенти:

О. Ю. Дроздов, доктор психологічних наук, завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка;

Л. М. Гальонка, методист ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Махній М. М.

М 36 **Психомалюнкові методики у діагностично-корекційній роботі в системі інклюзивної освіти:** інформаційно-методичний посібник/М.М. Махній. – Чернігів: «Десна Поліграф», 2021. – 128 с.

ISBN 978-617-7833-90-0

У посібнику подається опис проєктивних малюнкових методик, що застосовуються в широкому спектрі практичних завдань: діагностичних, навчальних, корекційних, терапевтичних.

Розглянуто основні науково-практичні підходи з проблем використання психомалюнку у діагностико-корекційному процесі в системі інклюзивної освіти, презентовані доступні арт-практики для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Для практичних психологів, дефектологів, фахівців інклюзивно-ресурсних центрів.

УДК 159.9.018 : 159.922.76
ББК 88.492я73

ISBN 978-617-7833-90-0

© Махній М.М., 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА · 4

ДИТЯЧИЙ МАЛЮНОК:
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДОРΟΣЛИМИ · 7

МАЛЮНКОВА ТЕРАПІЯ: АРТ-ПРАКТИКИ
ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ · 20

МЕТОДИКА «ДІМ-ДЕРЕВО-ЛЮДИНА» · 38

МЕТОДИКА «ЛЮДИНА ПІД ДОЩЕМ» · 50

МЕТОДИКА «МАЛЮНОК СІМ'Ї» · 62
 «Кінетичний малюнок сім'ї» · 67
 «Сім'я тварин» · 74

МЕТОДИКА «БАРАНЧИК У ПЛЯШЦІ» · 83

МЕТОДИКА «НЕІСНУЮЧА ТВАРИНА» · 86

МЕТОДИКА «КАКТУС» · 98

МЕТОДИКА «КЛАС ТВАРИН» · 104

МЕТОДИКА «АВТОПОРТРЕТ» · 108
 «Намалюй себе» · 113

КОЛЬОРОВА ГАМА МАЛЮНКА:
МОТИВАЦІЯ УПОДОБАНЬ · 115

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА · 126

ПЕРЕДМОВА

На сьогодні проєктивний малюнок міцно увійшов у практику діагностики та корекції і став одним із найбільш поширених об'єктів психологічного аналізу. Методики, засновані на використанні малюнків дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, займають чи не центральне місце в діяльності практичного психолога. Попри недосконалість техніки, період від п'яти до десяти років називають «золотою добою дитячого малюнку».

В системі інклюзивної освіти у психолого-педагогічному супроводі дітей із порушеннями розвитку усе частіше орієнтуються на використання інтегрованих арт-практик, де найпопулярнішою є малюнкова терапія, що використовує можливості зображувальної діяльності для досягнення позитивних змін в інтелектуальному, емоційному й особистісному розвитку людини. Продукти зображувальної діяльності дитини є об'єктивним свідченням психоемоційного стану, що дозволяє використовувати її для ретроспективної, динамічної оцінки перебігу того чи іншого процесу і проведення відповідних досліджень та порівнянь.

За порівняно недовгу історію графічних методів, які застосовуються з метою дослідження індивідуально-психологічних особливостей людини розроблено багато спеціальних прийомів і процедур, які увійшли в число класичних діагностичних засобів. Це різні модифікації тестів «Малюнок людини» (Ф. Гудінаф, Д.Гарріс, К. Маховер), «Дерево» (К. Кох), «Дім-Дерево-Людина» (Дж.Бак, Е.Хаммер), «Малюнок сім'ї» (В. Хьюлс, Р. Бернс, С. Кауфман, Г. Хоментаскас, Р. Беляускайте), «Автопортрет» (Р. Бернс, Е. Романова, С. Потьомкіна), «Неіснуюча тварина» (М. Дукаревич) та інші.

Тези багатьох дослідників підтверджують думку, що малюнок для дитини є не мистецтвом, а своєрідною мовою. Справа в тому, що малювання дає дитині можливість виразити речі, ситуації і події (дійсні чи фантастичні) за допомогою картинок. Це дозволяє створити систему інформації з використанням графічних знаків в той період, коли усна або письмова мова надає йому

набагато бідніші комунікативні засоби на цьому віковому етапі. Психомалюнкові методики дають можливість дитині самій проєктувати реальність і по-своєму інтерпретувати її, тому цілком природнім є те, що отриманий результат до певної міри несе на собі відбиток особистості: її настрій, стан, відчуття, почуття, особливості уяви, відносини і так далі.

Малюючи, дитина дає вихід своїм почуттям, бажанням, мріям, перебудовує свої відносини в різних ситуаціях і безболісно стикається з деякими неприємними та травмуючими образами. Таким чином, малювання виступає як спосіб досягнення своїх можливостей і навколишньої дійсності, як спосіб моделювання взаємовідносин та вираження різного роду емоцій, в тому числі і негативних. Ця діяльність є засобом зниження агресивності, гіперактивності, тривожності, розвиває комунікативні навички та волюві якості дітей, що суттєво впливає на підвищення їх соціальної адаптації, забезпечує інтеграцію у соціум.

Однією з переваг дитячого малюнка є те, що психомалюнкові методики можуть бути застосовані в широкому спектрі практичних завдань: діагностичних, навчальних, корекційних, терапевтичних тощо. Проте певна простота інструментарію, процедури проведення та інтерпретації графічних тестів при незнанні, неврахуванні основних принципів оцінки та аналізу дитячого малюнка може призвести до значних помилок при проєктивній трактовці образотворчої продукції дітей.

В аналізі дитячого малюнка необхідно враховувати закони його формування в онтогенезі, особливості графічних зображень і «нормативних» проєкцій, характерні для малюнків дітей різного віку. Пріоритет для аналізу в індивідуальній діагностиці повинні мати, перш за все, малюнки, за виникненням яких була можливість спостерігати. Для уникнення помилок при використанні малюнкових проб необхідно враховувати особливості зорового сприймання дитини; оцінювати малюнок не лише з точки зору рівня розвитку, але й з точки зору специфічних ознак; аналізувати малюнок як індикатор не тільки творчих здібностей, але й патологічних процесів (функціональних і органічних); враховувати емоційно-поведінкові прояви дитини в процесі малювання

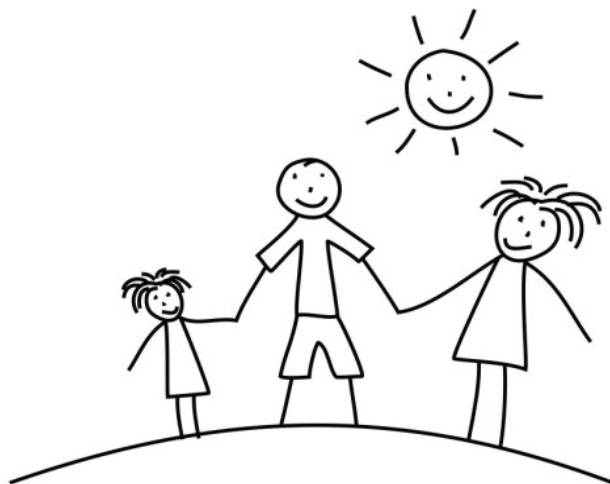
(словесний супровід, вираз ступеня домагань, латеральність, тримання олівця, повернення паперу та ін.).

До суб'єктивних і невинуватених психодіагностичних висновків призводить відсутність єдиної та обґрунтованої системи інтерпретації показників графічних методик. Значна кількість помилок спричиняється також перебільшенням проєктивної інтерпретації малюнка. Проєктивні тенденції слід перевіряти за допомогою інших досліджень, співставлення з результатами подальших випробувань, у розмові з батьками і т.п. Інтерпретація результатів ніколи не повинна набувати безапеляційної форми.

У дослідницьких цілях виправдовує себе оцінка малюнка, вироблена двома фахівцями незалежно один від одного. Особливо обережно слід ставитися до інтерпретації малюнків дітей з відхиленнями в розвитку. Специфіка продуктів їх зображувальної діяльності буде залежати від виду порушення. Не зважаючи на те, що специфічні особливості малюнків дітей з психофізичними порушеннями можуть бути не пов'язані з особистісними рисами (втрачаючи таким чином свою проєктивну значимість), вони слугуватимуть діагностичними показниками.

У пропонованому інформаційно-методичному посібнику розглянуто основні науково-практичні підходи з проблем використання малюнкових методик у діагностико-корекційному процесі в системі інклюзивної освіти, презентовані доступні арт-практики для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Микола Махній, практичний психолог
КУ «Інклюзивно-ресурсний центр №1»
Чернігівської міської ради
mykola.makhnii@gmail.com
www.facebook.com/mykola.makhnii

ДИТЯЧИЙ МАЛЮНОК: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДОРОСЛИМИ

Малювання дітей – складна синтетична діяльність, яка характеризується проявом різних сторін психічного розвитку; використанням досвіду, набутого в різних видах дитячої діяльності; засвоєнням різномірних елементів людської культури. У малюванні виявляється особистість дитини, яка формується. Тому психологи через дитяче малювання шукають можливість проникнути у своєрідний внутрішній світ дитини.

У дослідженні онтогенезу дитячого малюнка вченими було встановлено, що процес розвитку дитячої образотворчої діяльності проходить низку стадій.

Перша стадія часто іменується стадією «мазанини». Перші проби малювання – це мазанина, карлючки, позбавлені змісту штрихи. Ними дитина ще не намагається виражати що-небудь конкретне. Вони – тільки результат наслідування тим діям, які вона бачить у дорослих. Вона хоче сама водити олівцем на папері, як це роблять дорослі. Вона зазнає великої насолоди і задоволення від того, що відчуває себе винуватцем появи якихось ліній

на папері. Правда, олівець ще не слухається її, веде за собою руку часто зовсім не туди, куди хочеться дитині. Але все-таки її рука залишає після себе реальний наочний слід.

Коли у віці 12 місяців дитина бере в руки олівець і починає тикати ним у папір, той вислизає в неї з рук, тому що необхідним для приборкування олівця рухам вона навчиться лише через 6-8 місяців.

Стадія «мазанини» тривала і неоднорідна. Усередині цієї стадії ми бачимо ряд етапів, серед яких слід виділити наступні – наслідування рухам дорослих; розглядання карлючок, малювання ліній; повторювані карлючки; орнамент (оволодіння первинною формою); поява зображення.

Потім настає *друга стадія*, коли випадковий успіх «прив'язує» дитину до чогось такого, що дуже схоже на образ, на зображення чогось чи когось, предмет або людину. Коли дитині виповниться 2 роки, від неї можна чекати перших «малюнків», схожих на розмотані клубки ниток, при цьому границі аркуша часто не беруться до уваги.

Таким чином, від «мазанини» дитина переходить до *стадії примітивних зображень*. У дитини з'являється вміння намалювати деякі форми: нерівні кола, щось схоже на багатокутники, кути, відрізки ліній.

Малюнок фігури людини буде виконуватися за однією й тією ж схемою: кругла голова, великі очі, волосся спадає прямими лініями і розходить від черепа, як від сонця промені (у сонця теж потім з'являється рот, ніс і очі). Руки в малюнку прилаштовані до голови, кисті рук не визначені, пальці розташовуються віялом на кінці руки або уздовж неї.

Незабаром, після 3 років, дитина починає пробувати свої сили в справі, що має для неї особливе значення: вона приступає до графічного зображення фігури людини. У цей період вона користується декількома основними штрихами, за допомогою яких може зобразити яку-небудь людину: маму, тата або іншого члена родини.

Третя стадія схематичних зображень (з 4 до 6-7 років) – найдовший період. На стадії схематичного зображення діти часто малюють фігурки людини. Ці чоловічки представляють собою зображення-схеми. Важливо відзначити, що частини обличчя дитина починає малювати досить рано. У «головоногів» є очі, рот і натяк на ніс. Вуха та брови з'являються пізніше. Одяг на початку зображується у вигляді гудзиків і лише в кінці дошкільного віку – більш детально.

На цій стадії відбуваються сильні зміни в розвитку дитини, розвивається фантазія, ускладнюються уявлення. Дитина вже в змозі виконати розповідь в образах, яка може бути зрозуміла дорослим.

Близько 5 років дитина, нарешті, досить чітко передає на малюнку всі частини тіла людини: голову, шию, тулуб, руки, ноги, кисті рук і ступні. Шия, кисті рук і ступні з'являються останніми. Руки тепер відходять від тулуба, на обличчі на своїх місцях зображуються очі, ніс, рот, вуха (з'являються останніми), волосся: все набагато краще, ніж раніш, там, де з «тулуба» виділяється шия, вона одержує надто велику довжину. Брови відсутні так само довго, як і ніс, а от те, що при погляді на обличчя не буває видно, а саме зуби, малюється досить часто.

Фігура може бути одягнена по-різному, в залежності від статі, хоча одяг вимальовується поки що лише приблизно.

При всій недосконалості таких портретів, дитина все-таки намагається позначити зображену на них людину якою-небудь емблемою, що відповідає її званню. Особливо часто такою емблемою буває капелюх, ціпок чи цигарка у чоловіків і волосся із величезним бантом у жінок. Одяг звичайно виявляє свою присутність тільки гудзиками.

Перші зображення часто представляють людину в анфас. Лише поступово відбувається перехід до профілю.

Аналогічно «портретам» людини, схематично зображуються і тварини. Іноді тварина наділяється якою-небудь характерною для неї рисою, яка тільки і дозволяє віднести її до визначеної категорії.

Таку ж схематичність видно і при зображенні дерев, будинків, потягу тощо.

Типовою «помилкою» дитини до 6 років є, крім усього іншого, відсутність контролю над деталями.

Варто пам'ятати, що дитина малює предмети, виходячи зі свого розуміння «важливості» одних і марності інших. Для неї критерієм, що визначає корисність предмета, є виконувана ним функція, і тільки корисні предмети й об'єкти, з її погляду, становлять інтерес. Всупереч існуючій думці, дитячий малюнок зовсім не фантастичний, а глибоко реалістичний.

У дитини 6 років фігура людини набуває більш визначеної форми завдяки зростаючій майстерності, контролю над рухами і кращому орієнтуванню у відносинах із навколишнім світом. У порівнянні з 5-річним віком, крім більшої кількості деталей, зображуваних на малюнку, з'являється здатність передавати рухи людського тіла за допомогою різного розташування рук і голови.

З 7 до 9-12 років триває *четверта стадія – стадія правдоподібних зображень*. Вона характеризується поступовою відмовою від схеми і спробами відтворити справжній вигляд предметів. Ноги набувають уже деякого вигину, часто навіть тоді, коли зображується людина, що стоїть спокійно. Руки знаходять собі застосування: вони тримають який-небудь предмет. Голова обростає волоссям, іноді ретельно зачесаним. Шия має значно меншу довжину. З'являється округлість плечей. Нарешті, вся людина одягається в який-небудь одяг.

Разом із цим, відбувається значне збагачення тем малюнків: з'являються пейзажі, села, цілі потяги, що йдуть по рейках, зі стовпами і семафором біля них, внутрішній вид будинків тощо.

Потрібно спеціально відзначити, що на даній стадії образотворчої діяльності діти ще не виправляють помилок у своїх малюнках або роблять це дуже рідко. Найбільш звичний спосіб виправлення для даного віку – залишити розпочатий малюнок і перейти до нового зображення на іншому аркуші.

Оволодіння стадією правдоподібних зображень неможливо без навчання. Індивідуальні здібності до малювання виявляють-

ся більш чітко. Спроби опанувати цю стадію спостерігаються практично у всіх дітей, проте, вона стає доступною далеко не всім. Для цього потрібні або художні здібності, які дозволяють швидко навчитися, або терпляче оволодіння навичками малювання.

Крім того в цій стадії можна помітити ще одну важливу особливість у розвитку художніх здібностей – наслідування. Відбувається вибір – кого наслідувати, у кого вчитися, що переймати. Саме на цій стадії здійснюється освоєння світу художніми засобами зображення.

П'ята стадія правильних зображень. Зображення предметів значною мірою втрачають свою «дитячість», тобто ті особливості, які властиві саме дитячим малюнкам: контурність, прозорість тощо, на них з'являються об'єми, світлотіні, перспектива.

На цій стадії проявляється графічна культура людини, що є необхідною умовою для оволодіння професійною майстерністю в самих різних видах діяльності. Також здійснюється естетичне самовираження, розкривається художня фантазія, сила уяви, реалізуються творчі задуми.

До вікових особливостей дитячого малюнка відносяться відчуття простору, розміру, сили, форми, руху, напрямку, кольору тощо.

Простір. Дитина бере до рук олівець і аркуш білого паперу. Яку площу вона використовує для малюнка? Маленька дитина просто не вкладається у межі аркуша. Згодом вона навчиться дотримуватися меж, але лише після закінчення початкових класів їй можна буде переконати в необхідності витримувати відстань у три пальці від усіх чотирьох країв аркуша.

Якщо дитині не вдається дотримуватися меж аркуша, то можна припустити затримку, можливо слабку, в розвитку сенсорно-моторної координації.

Іншою серйозною проблемою, крім нездатності дотримуватися відстані від оптичного центра малюнка, є те, що дитина не справляється з тими особливостями малюнка, які не обов'язково повинні бути присутніми, але без яких малюнок здається їй незавершеним: наприклад, вона може передати на малюнку ефект

«прозорості», за допомогою якого намагається зобразити предмети, які її цікавлять, навіть якщо вони «закопані». Типовий приклад – інтер'єр своєї кімнати або школи, де на малюнку видно внутрішні сходи, людей, які ходять усередині тощо.

Сила, рух, форма. Найбільш простий символ, використовуваний дитиною для зображення об'єктів, – не точка, а лінія. Уже на другому етапі, в карлЮчках з'являються лінії, що згодом набувають більш розробленої форми і стають основою для справжнього малюнка.

Дитина, яка уникає зображення кривих ліній, імовірно всього наділена «колючим» характером. Більш м'яка дитина до 6-7 років малює лінії з численними вигинами і поворотами. Сильні і ґрунтовні вертикальні лінії свідчать про гордий, повний переваг характер. Дитина, що використовує переважно такі лінії, також красномовна, зацікавлена, жвава, весела і галаслива, але не терпить, коли їй суперечать.

Колір. Більшість дослідників кольору в дитячому малюнку дотримуються думки, що дитина має інстинктивне, уроджене відчуття кольору, інтуїтивне і спонтанне знання, що виражається у природному і досить ранньому потязі до кольору. Можна також припустити, що відношення дитини до кольору визначається соціокультурним фактором, залежним, однак, від певних фізіологічних і психологічних умов, належності до тієї чи іншої статі, географічного місця народження, умов життя.

Зміст малюнків. У малюнках дитини міститься весь її життєвий досвід, її відношення до внутрішнього і зовнішнього світу, які, як деякий образ, відкладаються в її свідомість. Дитина відбиває у своїх малюнках «правдиву» картину свого внутрішнього світу, його наповненості і порожнечі.

Варто звертати увагу на слова, що їх вимовляє дитина під час малювання. Дуже часто вона розмовляє напівголосно з собою, відтворюючи діалоги персонажів, іноді змінюючи голос у залежності від зображуваного героя і його шумового оточення.

Широко розповсюджені дитячі символи. Варто враховувати, що жоден символ не має універсального значення. Кожен символ

має кілька значень. Співвіднесеність символу з іншими частинами дитячого малюнка визначає інтерпретацію даного символу. Крім того, символ може уособлювати позитивну чи негативну якість у залежності від того, як він використовується на малюнку і як оцінюється самою дитиною. Культурне середовище дитини також має непересічне значення, оскільки в різних культурах символ має різне значення.

Наприклад, *яблука* уособлюють заможність, любов, радість, знання, мудрість, передбачення або обман і смерть. Діти звичайно використовують яблуко для позначення потреби в емоційній турботі. Коли діти малюють хробаків у яблуках чи говорять, що яблука зіпсувалися, вони вказують на відсутність конструктивного підходу до них.

Птахи уособлюють трансцендентність. Згідно з К. Юнгом, птахи з'являються на малюнках дітей, коли автори їх відчують, як у їхніх душах відбувається деяка трансформація, прагнення до вищої, більш зрілої стадії психологічного розвитку. Крім того, птахи символізують душу чи злет душі на небеса.

Хмари. Колір хмар має важливе значення. Білі хмари символізують натхненність і чистоту. Чорні хмари вказують на депресію, безчестя або горе. Крім того, чорні хмари нерідко уособлюють перешкоди на шляху до істини і знання. Сині хмари символізують сльози і потребу виплакати.

Коні символізують життя і смерть, інстинктивну і тваринну природу, динамічну силу, шляхетність чи інтелект. Коні зустрічаються на малюнках 12-річних дівчат у період їхнього статевого розвитку.

Гори є символом сталості, вічності, міцності і тиші. Діти, що малюють гори і ставлять їх у центр обговорення малюнка, схильні тлумачити їх як символ сталості чи потреби мати щось постійне у своєму житті.

Люди. Зображення людини на малюнку дозволяє зрозуміти фізичний і емоційний стан дитини в даний момент, її устремління (ким би вона хотіла стати) і загальний підхід до міжособистісних відносин. Люди не завжди уособлюють дитину; вони нерідко символізують важливих осіб у психологічному оточенні дитини.

Також до більш розповсюджених символів можна віднести кішок, собак, вогонь, риб, будинок, воду, дощ, сонце, менш – місяць тощо.

Психологічний аналіз малюнка як метод психологічного дослідження бере відлік з початку XX століття. В загальному визначенні «малюнок» – це зображення, яке виконане від руки за допомогою графічних засобів (контурної лінії, штриха, плями чи їх різних поєднань). Малюнок лежить в основі всіх видів зображення на площині (живопису, графіки, рельєфу та ін.) та існує в багатьох видах, що поділяються за методами малювання, темами, жанрами, призначенню, техніці, характеру виконання. Графічне зображення це своєрідне повідомлення для іншого, що несе у собі відбиток особистості, її настрій, стан, почуття, особливості уявлень, відношення та ін.

Вчені наголошують, що проективний малюнок завжди неявно містить більше істотної інформації, чим автор свідомо вкладає в нього, а результати графічних методик найменше піддаються контролю свідомості, тому малюнок на задану тему є могутнім психодіагностичним засобом.

Найперші малюнкові тести було розроблено для визначення рівня інтелекту. Так, найбільш відомий графічний тест «Малюнок людини» був запропонований американською дослідницею Флоренс Гудінаф (Goodenough Draw-a-Man test, 1926) для дослідження пізнавальних здібностей. Дитину просили простим олівцем намалювати людину. У висновках про рівень інтелектуального розвитку враховувались якість малюнка і деякі інші ознаки. Була складена кількісна шкала для оцінки малюнка чоловічої фігури, виконаного дітьми від 3 до 14 років. Пізніше Дейл Гарріс переглянув і модифікував тест (Goodenough-Harris Draw-a-Person test, 1963): виконуючи завдання, дитині необхідно зробити три малюнки – чоловіка, жінки і самої дитини. Було розроблено спеціальну шкалу, де дитячі малюнки розглядалися як міра інтелектуальної зрілості.

Подальшого розвитку методика малюнку набула в тесті Карен Махвер: піддослідного просили «намалювати людину» і «нама-

лювати людину протилежно статі». У праці «Проекція особистості у малюнку людської фігури» (Machover K. Personality Projection In The Drawing Of The Human Figure, 1949) дослідниця обґрунтувала систему критеріїв, що дають можливість оцінювати за допомогою цього тесту особистісні особливості. Відтоді оцінювання як пізнавального, так і особистісного розвитку багаторазово переглядалися і вдосконалювалося різними авторами. Однак, сам тест при цьому використовується як класичний діагностичний метод. Дані, отримані за тестом, не дуже надійні, потребують додаткової перевірки, але вони дають можливість одразу ж висунути розумні гіпотези про те, у яких саме сферах дитина має психологічні проблеми.

Проективні малюнки часто використовувались в клініці. Одночасно з вивченням малюнків ставився ряд питань: пропонувалось назвати освіту персонажей, їх цілі в житті та ін. В 1920-30-х роках клінічні дослідження з використанням малюнків методу було проведено Л. С. Виготським. О. Р. Лурія запропонував піктограму як метод опосередкованого запам'ятовування, який заключався в тому, що для запам'ятовування слів або словосполучень людині необхідно придумати образ, на який спиратиметься при запам'ятовуванні, і намалювати його. Метод піктограм пізніше детально вивчався різними вченими, знайшов широке використання при вивченні різноманітних патологій мислення і пам'яті та активно використовується в сучасних психологічних дослідженнях.

Подальший етап розвитку проективних малюнків пов'язаний з розробкою теста «Дім-Дерево-Людина» (House-Tree-Person Test) американськими психологами Джоном Баком (Buck J., 1948) та Еммануелем Хаммером (Hammer E., 1958). Повне виконання теста включало три процедури: чорно-білий малюнок олівцем, фаза опитування і кольоровий малюнок восковими олівцями. Інтерпретація враховувала манеру виконання, пропорції фігур та розповідь по відношенню до малюнка.

Наступний етап відносять до періоду, коли в літературі приводиться опис тесту В. Хьюлса «Малюнок сім'ї» (Hulse W., 1951). Працюючи з цим тестом, психологи починають звертати увагу

саме на процес малювання. Одночасно вивчаються, хто і як зображений на малюнку.

В подальшому психологи використовують модифікацію «Кінетичний малюнок сім'ї» (Kinetic family drawing), запропоновану американськими дослідниками Р. Бернсом і С. Кауфманом у 1970 році, коли всі персонажі, зображені на малюнку, чимось зайняті. Інший варіант цього тесту пропонує дитині зобразити сім'ю такою, якою вона уявляє.

На сьогодні психологами як практиками, так і теоретиками приділяється велика увага малюванню людської фігури як однієї з найбільш стійких архетипів. Визначення показників зображень людської фігури носить як якісний, так і кількісний, формальний характер. Всі дослідники за ведучі ознаки вважають розмір (абсолютний і відносний) фігури чоловічої і жіночої, їх розташування відносно інших людей або предметів на аркуші паперу; послідовність малювання частин тіла; кут сприйняття зображення, перспектива; якість ліній і контурів фігури людини; наявність фону, розташування на землі або в «підвішеному» стані; зображення одягу, ознак статі, основних частин тіла, наявність або їх відсутність; напрям руху, пропорційність або диспропорція тощо. Було показано, що появу і вдосконалення окремих елементів малюнка відображає розвиток специфічних функцій, які пов'язані з графічною діяльністю, такі, як сприйняття, уявлення, сенсомоторна координація, а також загальний рівень психічного розвитку людини і наявність патології.

Кількість публікацій з аналізу малюнків за останні роки значно зросла. З'явилися дослідження, що дозволяють виявити в малюнку ряд істотних для психологічної діагностики ознак – таких, як моторні, особистісні, інтелектуальні, досвід засвоєння загальнолюдської культури.

Проективні графічні тести є досить перспективними у психологічній практиці. Проте при їх використанні, на відміну від стандартизованих і структурованих діагностичних методик, гостро постає питання про якість інтерпретації тестової інформації.

Більшість інтерпретацій для малюнкових тестів побудовані за принципом алгоритму або схеми: діагностична інформація

структурується, виділяються теми, позиції, ознаки тощо. Згідно другого підходу, психодинамічного, використання малюнкових тестів для виявлення особистісних особливостей людини засновано на принципах проекції, тобто «винесення зовні» своїх переживань, уявлень, прагнень, внутрішніх конфліктів тощо. Малюнок – це певне повідомлення, яке зашифроване у символах. Для діагностичного використання проективних малюнків дуже важливо, що вони відображають, у першу чергу, не свідомі установки людини, а неусвідомлені імпульси, переживання.

У психодинамічному підході краще використовувати спонтанні малюнки, оскільки вони містять примітивний, «сирий» матеріал, індикатор несвідомого. Саме ці малюнки відрізняються більшим емоційним забарвленням, оскільки естетичні міркування менш важливі, ніж сила активованих елементів несвідомого. Малюнок завжди несе велике смислове навантаження, оскільки достатньо повно розкриває не тільки усвідомлюване, але і підсвідоме емоційне задоволення про себе та власну індивідуальність, самість. Як і мова снів, мова малюнків – це голос несвідомого, який звучить у ті моменти, коли свідомості не вистачає слів.

Психоаналітична інтерпретація тематичних малюнків забезпечує психокорекційний ефект, оскільки дозволяє проникати в глибинні аспекти та об'єктивувати внутрішні суперечності психіки суб'єкта, виявляти індивідуально-неповторну логіку несвідомого. Психокорекційний діалог структурується у напряму поступового (порційного) та багаторівневого (свідомий, несвідомий рівень) прояснення психологом глибинних витоків проблематики дитини, пізнання внутрішньої суперечливості психіки, яка проявляється в деструктивних тенденціях поведінки.

Аналіз малюнків не тільки розширює діагностичні можливості, але й сприяє більш глибокому розумінню душевного стану дитини, її бачення світу і соціальної орієнтації. При цьому необхідно спиратися на систему значень і асоціацій самого автора, використовуючи при цьому різноманітні мовні стратегії, особливої його міміки, рухів, емоційних реакцій.

Відмінності проективно-тестового та психодинамічного підходів до використання малюнку з метою діагностики і корекції полягають у: зорієнтованості підходів (психотерапевтична – психокорекційна); зборі інформації про респондента (прийнятний – неприйнятний); інструкції до виконання малюнку (чітка інстру-

кція – вільне малювання на основі «спонтанної активності руки»; інтерпретації графічних зображень та поведінкового матеріалу (стандартизована – психоаналітична); діагностичних висновках (на основі невербальної (малюнкової) продукції – на основі вербально-невербальної продукції; діалогічній взаємодії (епізодичність – регулярність).

Відмінності проективно-тестового та психодинамічного підходів

<i>Проективно-тестовий підхід</i>	<i>Психодинамічний підхід</i>
Спрямування на виявлення соціально-перцептивних характеристик, психічної норми та патології.	Орієнтація на оптимізацію та гармонізацію підструктур психіки суб'єкта, що відбувається шляхом корекції внутрішньої суперечливості психіки.
Передбачається попередній збір інформації про респондента (анамнез).	Не передбачається попередній збір інформації про респондента – орієнтація на «тут і зараз».
Виконання малюнку структуроване інструкцією	В основі тематичного малюнку лежить «вільний порух руки».
Діагностика і корекція є виокремленими, розведеними у часі.	Діагностика і корекція злиті в часі та процесуально єдині в порційності та багаторівневості.
Діагностичні висновки вибудовуються на основі аналізу малюнкової продукції.	Діагностика носить процесуальний характер: інтерпретація враховує як невербальні, так і вербальні вияви активності.
Інтерпретація малюнку не передбачає участі респондента.	Інтерпретація малюнку здійснюється з опорою на спонтанність висловлювань респондента в діалогічній взаємодії з психологом, з періодичністю підсумкових висновків.
Прийнятною є стандартизована інтерпретація графічного матеріалу.	Психоаналітична інтерпретація не спирається на стандартизовану кваліфікацію семантики поведінкового матеріалу, орієнтована на виявлення логічних взаємозв'язків у поведінковому матеріалі.

Існує ще один, його можна визначити як проміжний між першими двома, підхід – дослідницький, який підтримує концепцію психодинамічного підходу про наявність мови невербальних значень і можливості розшифрування, і в той же час прихильники цього методу, як і автори алгоритмичного, або структурного, підходу, класифікуючи малюнки, пропонують поділяти ознаки на необхідні та достатні. Інші дослідники шукають кореляції між окремими аспектами малюнку й експериментальними методами.

- ❖ Василькевич Я. Проблема ефективності та інтерпретації графічних проєктивних методів сімейної діагностики. *Humanitarium*. 2019. Серія: Психологія. Вип. 1.

Гриньова Н. В. Підготовка психолога-практика до використання малюнку в діагностико-корекційному процесі (психодинамічний підхід): навч. посібник. Умань: Візаві, 2014. 174 с.

Залевская Я. Г. Способы применения психорисунка в практической деятельности психолога: анализ проблемы и современная интерпретация. *Мир науки. Педагогика и психология*. 2019. №3.

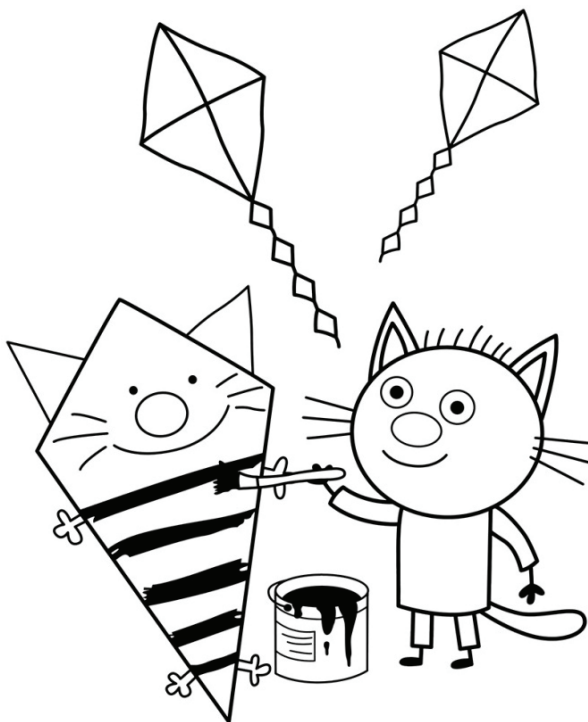
Лебедева Л. Д., Никонорова Ю. В., Тараканова Н. А. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. 4-е изд. СПб.: Речь, 2010. 336 с.

Маховер К. Проективный рисунок человека: методика клинической диагностики личности. М.: Смысл, 1996. 158 с.

Огороднійчук З. В., Руденко Л. М., Малафій Н. Б. Використання проєктивних методик у скринінг-діагностиці дітей старшого дошкільного віку. *Логопедія*. 2015. № 5.

Потемкина О. Ф., Потемкина Е. В. Психологический анализ рисунка и текста. СПб.: Речь, 2006. 524 с.

Сорока О. Дитячий малюнок: характеристика, можливості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 30.

**МАЛЮНКОВА ТЕРАПІЯ:
АРТ-ПРАКТИКИ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ**

Для сучасної психолого-педагогічної практики залишається пріоритетним пошук ефективних технологій, завдяки яким можна оптимізувати процеси соціалізації особистості, формування її системи цінностей, готовності до самореалізації в суспільстві. Однією із таких перспективних технологій є використання широкого пласту арт-терапевтичних методик, психокорекційний вплив яких здійснюється за допомогою образотворчого мистецтва: малювання, декорування, ліплення тощо.

Сьогодні в системі інклюзивної освіти все більше орієнтуються на використання мистецтва у процесі навчання та виховання

дітей з особливими потребами. У даний час можна виділити кілька напрямків використання арт-терапії в корекційній роботі:

- психофізіологічний (пов'язаний із корекцією психосоматичних порушень);
- психотерапевтичний (пов'язаний із впливом на когнітивну і емоційну сфери);
- психологічний (виконує катарсисну, регулятивну, комунікативну функції);
- соціально-педагогічний (пов'язаний із розвитком естетичних потреб, розширенням загального і художньо-естетичного кругозору, з активізацією потенційних можливостей дитини в практичній художній діяльності й творчості).

Малюнкова терапія – одна з найбільш ефективних психодіагностичних і психокорекційних технологій, полягає у використанні прийомів графіки, живопису. Основою реалізації завдань малюнкової терапії є різні методи образотворчого мистецтва. Саме його відносять до найбільш поширених різновидів арт-терапії. Ґрунтуючись на психоаналітичному розумінні процесу психічного розвитку і творчої активності, дослідники звертають увагу на те, що у процесі занять дитини малюванням відбувається організація психічних процесів та поступовий перехід від примітивних форм психічної діяльності до більш складних та ефективних.

Малювання розвиває емоційно-рухову координацію, оскільки потребує узгодженої участі багатьох психологічних функцій. Воно зумовлює координування взаємодії півкуль головного мозку, оскільки у процесі малювання активізується конкретно-образне мислення, пов'язане здебільшого з роботою правої півкулі, й абстрактно-логічне, за яке відповідає ліва півкуля.

Терапія малюнком здійснюється через проекцію особистості дитини та в символічній формі показує бачення і ставлення дитини до світу. Це спричинює необхідність розмежування в дитячому малюнку тих особливостей, що зумовлені рівнем розумового розвитку дитини та ступенем оволодіння технікою малювання й тих особливостей малюнка, що відображають особистісні характеристики дитини. Тут головним є не результат, а процес творчості, саме він має терапевтичну та психокорекційну дію.

Головними корекційними механізмами в цьому виді терапії є сублімація (вираження негативних почуттів та емоцій, зокрема й агресії, у соціально прийнятій формі), катарсис (прорив, очищення та вивільнення від деструктивних переживань), проекція (перенесення особистісних якостей на малюнок).

Малюнкова терапія є ефективним засобом психокорекції страхів, тривожності, низької самооцінки, агресивної та гіперактивної поведінки дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. Окрім того, вона сприяє:

- розвитку дрібної моторики рук;
- розвитку просторового мислення;
- розвитку творчості;
- формуванню естетичних почуттів;
- розвитку самосприйняття та самоповаги;
- розвитку комунікативних здібностей.

В процесі роботи з дітьми з особливими освітніми потребами функції психолога як арт-терапевта можуть бути реалізовані в директивній та недирективній формах. Директивна форма передбачає пряму постановку завдання перед дитиною у вигляді теми малювання; керівництво пошуком кращої форми вираження теми та інтерпретації значення дитячого малюнка. При недирективній формі дитині надається свобода як у виборі теми, так і у виборі експресивної форми, у той же час психолог надає дитині емоційну підтримку, а в разі необхідності – технічну допомогу в оданні максимальної виразності продукту творчості дитини.

У практиці проведення проєктивного малювання використовують різні типи завдань: предметно-тематичний тип, в основі зображення якого – людина в її взаємодії з навколишнім предметним світом і людьми (наприклад, «моя сім'я», «моє улюблене заняття»); образно-символічний тип, що передбачає малювання, пов'язане з морально-психологічним аналізом абстрактних понять, таких як «добро», «зло», «щастя», у вигляді образів, створених уявою дитини, а також зображення емоційних станів та почуттів – «радість», «гнів», «страх», «здивування» тощо; вправи на

розвиток образного сприймання, уяви і символічної функції – завдання, що ґрунтуються на принципі проекції, – «чарівні плями», а також відтворення у зображенні цілісного об'єкта та його осмислення – «малювання за крапками»; ігри-вправи з зображувальними матеріалами (фарбами, олівцями, папером), вивчення їх фізичних властивостей та експресивних можливостей – «малювання пальцями», експериментування з кольором (кольоротерапія); завдання на спільну діяльність: вони можуть включати завдання попередніх видів, колективне малювання, спрямоване на корекцію проблем спілкування з однолітками, покращення стосунків у системі «діти – батьки».

Малюнкові методики можуть використовуватися як в індивідуальній формі, так і в груповій роботі. Спонтанні малюнки виконуються по власній ініціативі автора, а малюнки-експромти виконуються на прохання, але без підготовки, на вільну або задану тему. Керуючи і направляючи тематику малюнків, можна домогтися переключення уваги дитини, концентрації її на конкретних значущих проблемах. Теми, пропоновані для малювання, можуть бути найрізноманітнішими і стосуватися як індивідуальних, так і групових проблем, а саме теми малюнків підбираються так, щоб дати можливість дітям виразити графічно або малюнком свої почуття та думки. Метод також дозволяє працювати з почуттями, які вони не усвідомлюють з тих чи інших причин.

У процесі захоплюючої спонтанної дитячої творчості діагностичний і власне терапевтичний процеси протікають одночасно. Американський психолог Грегг Ферс, автор книги «Таємний світ малюнка» (Ферс, 2003) наголошує на головних принципах, яких необхідно дотримуватися при аналізі малюнків:

1. Слід запам'ятовувати найперше враження від малюнка. Не потрібно відразу приступати до інтерпретації, краще зосередитися на своїх відчуттях. Спочатку – чуттєве сприйняття, потім – інтерпретація.

2. Аналітик має стати дослідником. Несвідоме по-різному подає свій «голос» у різних малюнках і його прояв у кожному окремому малюнку вимагає неупередженого аналізу. Для цього варто звернути увагу, які матеріали були використані для створення

малюнка, які розміри використаного паперу по відношенню до розміру самого малюнка. Якщо вони не відповідають один одному, це може говорити про порушення душевної рівноваги.

У деяких випадках не менш важливим є розташування малюнка на папері. Горизонтально розташовані малюнки несуть в собі елементи розповіді, у той час як вертикальні можна розглядати як декларацію.

Пріоритетність опорних елементів малюнка (колір, обриси, напрямки, рух, розміщення, відсутні елементи) – ще один фактор, що сприяє формуванню неупередженого погляду на малюнок;

3. Синтез інформації, отриманої на основі вивчення окремих складових, і зведення цієї інформації в єдине ціле.

При аналізі та інтерпретації дитячих малюнків потрібно спиратися на окремі опорні елементи.

<i>Опорні елементи</i>	<i>Характеристика</i>
Яке відчуття передає малюнок?	Малюнок завжди передає певний настрій. Дуже важливо вловити саме перше, спонтанне враження і, якщо це можливо, постаратися виразити його одним словом, наприклад, «щастя», «сум», «страх» тощо. Можна також запитати дитину, що вона відчувала, малюючи картинку, або що вона відчуває, дивлячись на малюнок.
Бар'єри	Зверніть увагу на те, де на малюнку є бар'єри, це може бути людина, рослина, дерево або якийсь неживий об'єкт, наприклад стіна, машина, стілець або двері. Вони допоможуть виявити усвідомлювані або несвідомі перешкоди, які існують між зображеннями на малюнку.
Чого не вистачає?	Відсутні елементи або пропущені об'єкти можуть мати важливе значення для дитини. Ці елементи як правило, символізують або вказують на те, чого їй бракує у житті.
Що розташовано в центрі?	Те, що намальовано в центрі, часто вказує на суть проблеми або те, що для дитини є важливим.

Розмір	Важливе значення мають розміри і пропорції зображених предметів і людей. Як правило, перебільшені фігури покликані підсилити, а надмірно маленькі – принизити.
Спотворення форми	Доволі часто якась частина фігури або предмета буває зображена зі спотворенням пропорцій. Це може символізувати проблемну область.
Об'єкти, що повторюються	На малюнках предмети можуть часто повторюватися. У багатьох випадках це має важливе значення, оскільки може мати відношення до одиниць відліку часу чи подій, що мають значення в минулому, сьогоденні або майбутньому.
Перспектива	Зверніть увагу на те, в якій перспективі виконаний малюнок. Поєднання декількох видів перспектив на одному малюнку може мати відношення до наявності суперечностей у житті автора.
Розміщення біля краю аркуша	Деякі малюнки зображують фігури або об'єкти, розміщені уздовж аркуша так, що вони начебто виходять за межі паперу і намальовані лише частково. Край листа можна розцінювати як свого роду кордон. Це метод, що дає можливість одночасно і бути присутнім, і в той же час, перебувати осторонь.
Інкапсуляція	Створення оболонки навколо персонажів малюнка передбачає відгородження, необхідність зобразити навколо них якісь межі, щоб відокремитися від оточуючих. Оскільки дитина створює навколо себе захисну оболонку, постає питання, чого вона боїться, для чого їй потрібна ця оболонка, або які зовнішні події формують цю оболонку.
Продовження руки	Продовженням руки є пристрій, намальований у руці персонажа. Цим доповненням може бути ложка, палиця – будь-який предмет, що дає людині більшу владу над навколишньою дійсністю. Продовження руки означає, що дитина або вважає, що вона має цю владу, або бажає її отримати.

Зворотний бік малюнка	Коли для малювання використовується оборотна сторона паперу, необхідно визначити, хто або що зображено на звороті, оскільки це може бути симптомом конфлікту. Потрібно з'ясувати, чому персонаж або об'єкт не може бути намальований на лицьовій стороні, як весь малюнок.
Підкреслення	Підкреслення фігури на малюнку може означати нестійке, невпевнене становище дитини в житті.
Стирання	Стирання часто вказують на наявність конфлікту, а намальований заново об'єкт символізує щось із реального життя. Якщо стерте гумкою було намальовано заново в покращеному вигляді, то, швидше за все, поліпшення дійсно має місце і в житті. І навпаки, якщо після стирання нова версія малюнка вийшла гірше, то і в житті проблеми могли бути невирішеними.
Підписи на малюнках	Написані на малюнку слова потребують особливої уваги. Слова покликані внести ясність і зменшити можливість неправильної інтерпретації малюнка.
Лінія вздовж верхньої частини аркуша	Горизонтальна лінія у верхній частині аркуша, що зображає небо, може позначати щось, що психологічно тяжіє над дитиною.
Прозорість	Прозорість дозволяє дивитися крізь якусь перепону і бачити те, що знаходиться всередині, наприклад, крізь прозору стіну, за якою можна побачити стіл, лампу, стільці тощо. Це цілком нормально для дитячих малюнків.
Колір	Вибір певного кольору на малюнку може означати наявність рівноваги у житті дитини. Колір вказує на важливість тих чи інших психологічних та фізичних явищ. Займаючись визначенням значення кольору, надійніше всього звернутися до природи. Наприклад, зелений колір рослин і трави свідчить про потужний потенціал росту і розвитку. Яскраво-жовтий колір сонця може відображати світло і тепло.

Г. Ферс відзначає, що опорні елементи – не мета, а лише показники можливого шляху; вони визначають напрямок, забезпечують фокус, вони всього лише гнучкі аналітичні інструменти, а не жорстко задані рамки керівництва. При цьому вчений наголошує, що опорні елементи можна враховувати, але не потрібно ні в якому разі не робити остаточних висновків.

Окрім врахування перелічених опорних елементів необхідно провести обговорення намальованого з самими дітьми. Цікавою, на нашу думку, є модель аналізу дитячих малюнків, запропонована арт-терапевтами Дж. Остер і П. Грон (Остер, Грон, 2005):

1. Арт-терапевт просить дитину описати малюнок так, ніби малюнком є вона сама, з використанням слова «Я». Наприклад: «Я – малюнок, на всій моїй поверхні розташовані червоні лінії, а в середині знаходиться блакитний квадрат».

2. Вибираються специфічні предмети на малюнку для того, щоб дитина їх ідентифікувала з чим-небудь: «Будь блакитним квадратом і опиши себе: на що ти схожий, які твої дії тощо».

3. За необхідності ставлять дитині запитання, щоб полегшити їй виконання завдання: «Що ти робиш?», «Хто тобі ближчий за всіх?» Ці питання допомагають входити в малюнок разом з дитиною і відкривають різні шляхи встановлення стосунків і реалізації терапевтичного процесу. На цьому етапі досягаються подальша концентрація уваги дитини й загострення усвідомлення шляхом виділення і детального розгляду однієї або декількох частин малюнка. Дитина спонукає до максимально поглибленої роботи із специфічною частиною малюнка, особливо якщо у неї досить енергії і натхнення. Тут часто допомагають запитання: «Куди вона йде?»; «Про що думає це коло?»; «Що вона збирається робити?»; «Що станеться з цим?» тощо. Якщо дитина говорить «Я не знаю», не відступайте, перейдіть до іншої частини малюнка, поставте інше запитання, дайте свою відповідь і запитайте дитину, правильно це або ні.

4. Дитині пропонується вести діалог між двома частинами її малюнка, двома дотичними або протилежними крапками (такими, як дорога й автомобіль, або лінія навколо квадрата, або щасливий і сумний бік образу).

5. Арт-терапевт просить дитину звернути увагу на кольори. Даючи свої пропозиції, як намалювати малюнок, поки дитина сидить із закритими очима, їй можна запропонувати замислитись над таким: «Подумай про кольори, які ти будеш використовувати. Що ти маєш на увазі під яскравими кольорами? Що для тебе означають темні кольори? Чи будеш ти використовувати яскраві або пастельні кольори, світлі або темні тони?» Питання будуються так, щоб дитина усвідомлювала, наскільки це можливо, що саме вона це зробила, навіть якщо вона не хоче розмовляти про це.

6. Арт-терапевт працює над ідентифікацією, допомагаючи дитині віднести до себе те, що вона говорить, описуючи малюнок або його частини. Можна запитати дитину: «Ти коли-небудь відчував що-небудь подібне?», «Ти коли-небудь робиш це?». Подібні запитання можна ставити в найрізноманітнішій формі. Але необхідно задавати їх дуже обережно й м'яко.

7. Діти не завжди чітко уявляють собі своє життя, власні почуття й переживання. Іноді вони стримують себе й дуже бояться виражати їх, іноді вони просто не готові до цього. Діти виражають те, в чому вони відчують потребу, те, чого вони хочуть, але у своїй власній манері.

8. На цьому етапі малюнок відкладається й опрацьовуються реальні життєві ситуації або оповідання, що впливають з малюнка. Іноді ситуація з'ясовується дуже швидко за допомогою прямого запитання, наприклад, «Це стосується твого життя?», а іноді в дитини виникають спонтанні асоціації, пов'язані з якими-небудь подіями її життя. Іноді, якщо дитина несподівано замовкає або змінюється на обличчі, можна запитати: «Що сталося?». І дитина починає розповідати про які-небудь події свого теперішнього життя або про своє минуле. А іноді просто відповідає: «Нічого».

9. Арт-терапевт з'ясовує, чи немає пропусків або порожніх місць на малюнках і звертає особливу увагу на це.

10. Арт-терапевт зупиняється на тих речах, які для дитини виходять на перший план. При цьому необхідно виявляти цікавість і наполегливість.

11. Перш ніж перейти до складніших і неприємних розділів, рекомендується працювати з тим, що дитині легше і приємніше. Тому що, якщо починати розмовляти з дітьми про приємні речі, вони стають відвертими. Деяким маленьким пацієнтам важче поділитися своїми проблемами до того, як вони почнуть виражати позитивні емоції. Іноді діти, які відчувають гнів, злість, мають потребу дати їм вихід перед тим, як вони виявлять позитивні емоції.

12. Здійснюються спостереження за зовнішніми проявами поведінки: особливостями відтінку голосу дитини, положенням її тіла, виразом обличчя, жестами, диханням, паузами. Мовчання може означати контроль, обдумування, пригадування, тривогу, страх або усвідомлення чого-небудь.

Для успішного процесу малюнкової терапії з дітьми з особливими освітніми потребами фахівцям потрібно добирати техніки і прийоми створення зображень за принципом простоти та ефективності. Дитина не повинна зазнавати ускладнень у процесі створення зображення за допомогою запропонованої техніки, будь-які докладені зусилля мають бути цікавими, оригінальними, приємними. Процес створення зображення та отриманий результат має бути цікавим і привабливим. Образотворчі техніки і прийоми повинні бути доступними.

✧ *«Гра в каракулі»*

Найпростішою арт-терапевтичною технікою є «Гра в каракулі», яка вперше була розроблена і описана британським дитячим психоаналітиком Дональдом Віннікоттом у праці «Терапевтичні консультації в дитячій психіатрії» (Winnicott D., 1971). Дана методика включає в себе елементи вільного малювання та асоціативної діяльності та може використовуватися для дітей від 4-5 років та дорослих.

Зображення створюють за допомогою олівців хаотичним або ритмічним нанесенням тонких ліній на поверхню паперу, де лінії можуть бути нерозбірливими, недбалими, невмілими або навпаки. У цій техніці відсутній попередній задум чи план – каракулі виникають в результаті легкого руху руки, що дає змогу олівцю «блукати» в різних напрямках. Лінія може бути заплутана або чітка і проста.

Психотерапевти високо оцінюють потенціал цієї техніки, тому що вона сприяє негайній реакції дитини (відреагуванню емоцій), що відбувається безпосередньо у малюванні каракулів, у пошуку фігури чи образу у звивинах і петлях та на кінцевому етапі – створенні завершеного малюнка. Виконавець щоразу глибше занурюється у світ власних переживань, «виплескує» їх на папір, «упорядковує хаос», відшукуючи форми, і приймає їх.

Зважаючи на потенційні можливості дитини, зазвичай, пропонують наступний алгоритм виконання каракулів.

1. *Налаштування – рухова активність.* Дитина, стоячи, окреслює перед собою уявний аркуш паперу (на всю ширину рук). З уявним олівцем у домінуючій руці за сигналом психолога кілька секунд безперервною лінією «малює» каракулі у просторі уявного аркуша. (Як варіант: потім можна потренуватися іншою рукою і обома одночасно).

2. *Виконання каракулів на аркуші А4.* Сидячи за столом, знову за сигналом психолога безперервною лінією малює каракулі до сигналу «стоп», максимально використовуючи весь аркуш. (За наявності бажання дитини «удосконалити» малюнок або з метою поглиблення відреагування можна запропонувати створення серії каракулів від 3-х до 5-ти).

3. *Інтенційне споглядання.* Дитині пропонується уважно роздивитися власний малюнок (або один із серії, обраний у довільному порядку) з усіх сторін у пошуку фігур чи образів. Знайдені фігури обводяться; кількість – необмежена.

4. *Розфарбовування фігур* – створення цілісного образу. Можна домалювати потрібні деталі у встановленому образі або створити загальний малюнок.

5. *Формулювання назви малюнка.* Обговорення всіх етапів роботи.

Така форма роботи може тривати упродовж кількох зустрічей, тому що кожного разу це будуть інші образи та інші висновки. Водночас робота з малюнком може продовжуватися у формі створення історії-казки.

Найважливішим принципом взаємодії психолога з дітьми в процесі малювання чи створення інших образів виступає безумовне схвалення і прийняття всіх творчих виробів, незалежно від змісту, форми і якості. Головне – постійно підтримувати контакт з дитиною, не втручатися без зайвої потреби, і лише в скрутній для дитини ситуації (і за її згоди) запропонувати свою «підказку».

«Каракулі» – техніка, яка у роботі з гіперактивними дітьми постає інструментом розвитку ціннісних соціальних якостей – стриманості, контрольованості, терпіння, уважності, поваги, такту тощо. Окремі каракулі можуть поєднуватись у цілий образ або абстрактне зображення, що допомагають активізувати дитину, дають відчуття натиск олівця або крейди, знімають м'язову напругу та ригідність.

Асоціації між карлючками і тим, що вони можуть позначати, спочатку мають випадковий характер, але вони вказують, що дитина має усвідомлений намір намалювати щось певне. Тому малюнок вже можна назвати образотворчим або репрезентативним. Відгукуючись на символічні позначення, а не тільки на об'єкти реального світу, сприймаючи, наприклад, каракулі за якийсь образ, дитина стає готовою інтерпретувати інші символічні образи і бачити наявні між ними смислові зв'язки.

Малюнкові проби з дітьми, які мають розлади аутистичного спектра, на відміну від нормотипових дітей, не можна починати з найпростіших паличок, стовпчиків, цятток. Через особливості різних моторних труднощів вони не можуть підкоритися на заняттях загальним правилам. Робота з ними повинна бути диференційована, а процедура навчання відбуватися «крок за кроком».

На стадії каракулів, коли дитина не вміє малювати, з метою утримання контакту психолог може малювати окремо, при цьому називаючи деталі малюнка, а дитина в цей час спостерігає за рухами руки дорослого, за конфігураціями і штрихами. Використовуючи техніку малювання каракуль можна розвинути в аутичних дітей здатність до формування систем розділених значень і підготувати їх до поступового переходу до образотворчих форм і символічних образів. Тільки тоді, коли потрібні дії закріпилися, сформовані певні навички, можна перейти до більш складного завдання.

✧ **Нетрадиційні техніки малювання**

Позитивним ефектом вирізняються нетрадиційні техніки малювання, що створюють атмосферу розкритості, відкритості, налаштовують на самостійність і неповторність. Термін «нетрадиційний» – означає використання матеріалів, інструментів, способів малювання, які не є традиційними, широко відомими.

Існує безліч технік нетрадиційного малювання, їх незвичайність в тому, що вони дозволяють дітям швидко досягнути бажаного результату. Мета – спонукати дітей вдосконалювати свої малюнки шляхом експериментування, самостійного пошуку, застосовування різних матеріалів у процесі роботи. Звичайно ж, це робота не одного дня, а поступова наполеглива праця. Вона спрямована на розвиток в учнів творчості, в результаті, якої дитина створює нове, оригінальне, проявляє уяву, реалізує свій задум, самостійно знаходить засоби для його втілення. Неординарність, індивідуальність є проявом того особливого, що якраз і відображає талановитість та обдарованість дітей.

Досвід показує, що малювання нетрадиційними матеріалами дозволяє дитині:

- отримувати незабутні позитивні емоції;
- активізувати художній потенціал;
- привчитися до творчості;
- розвивати творчу уяву та самостійність;
- розвивати дрібну моторику рук;
- проявити індивідуальність; позбутися психологічних меж, страхів (раптом не вийде так, як потрібно).

«Сквігл-гра»

«Сквігл-гра» (від англ. squiggle game – «гра в карлючки») – термін, яким позначають зображення на аркуші паперу безладних знаків, зазвичай чорного кольору. Дитину просять закінчити картинку. Дитина може потім розповісти історію, пов'язану з картинкою, стати картинкою, поговорити з картинкою тощо. Метод полягає в тому, щоб сісти разом з дитиною за стіл, поклавши перед собою два олівці і папір. Психолог закриває очі, зображує сквігл на папері і пропонує дитині перетворити його в щонебудь, а дитина, у свою чергу, робить для психолога зображення, яке той перетворює в щось. У міру продовження гри, вони розповідають один одному про зміст своїх картинок і про все, що вони про це думають. Очевидно, що в результаті оригінального методу використання малювання і гри виникає величезна кількість способів спілкування.

Існують адаптовані варіанти цієї процедури у формі книжок, де використовується безліч знаків, невизначених зображень, зроблених одним розчерком, і ці зображення повинні бути закінчені, як картинка.

✧ «Пальчиковий живопис»

«Пальчиковий живопис» – малювання пальцями, долоньками допомагає зрозуміти особливість тактильного відчуття. Цінність цього способу полягає у свободі від рухових обмежень, культурного впливу та соціального тиску. Малювання пальцями, долоньками – це дозволена гра з брудом, у процесі якої деструктивні імпульси та дії виражаються в соціально прийнятній формі. Дитина непомітно для себе може наважитися на заборонені дії і її ніхто не сваритиме, вона не боїться осуду дорослих, не порушує правил. Ця техніка позитивно впливає на дітей з жорсткими соціальними установками поведінки, орієнтованими на ранній когнітивний розвиток, а також тих дітей, у яких батьки вбачають «маленьких дорослих», чекають від них зрілої поведінки, стриманості, розумності суджень. Для таких дітей малювання пальцями

(«гра з брудом») є профілактикою і корекцією тривожності, соціальних страхів, пригніченості. Дитині не загрожують невдачі, не потрібно великого мистецтва. Вона може розповісти яку-небудь історію за малюнком, який вважає закінченим, чи розповісти про те, що їй нагадує картина.

✧ «Гратаж»

«Гратаж» (від фр. gratter – шкребти, дряпати) – спосіб виконання малюнка шляхом подряпування пером або гострим інструментом паперу або картону, залитих тушшю. Інша назва техніки – воскографія. Твори, виконані в техніці гратажа, відрізняються контрастом білих ліній малюнка і чорного фону і схожі на ксилографію або ліногравюру.

Лист паперу спочатку покривається воском. Зверху наноситься чорна гуаш або туш. Лист повинен висохнути. Після цього гострим предметом (голкою, зубочисткою, шилом) наносяться контури малюнка. Останнім етапом роботи буде повне подряпування малюнка.

✧ «Акватипія»

«Акватипія» (від лат. aqua – вода и грец. typos – відбиток) – спосіб друкування малюнків водяними фарбами, імпровізація на тему «вільної плями». Густим розчином господарчого мила широким пензлем ґрунтується шматок картону (лінолеуму, поліетилену). Густі гуашеві фарби кількох відтінків наносяться на розчин мила і притискаються зверху аркушем паперу. Обережно знятий папір, промальовується пензлем як підкаже фантазія.

✧ «Монотипія»

«Монотипія» – один з видів друкованої графіки. Особливість даної техніки полягає в тому, що фарба довільно наноситься пензликом на ідеально гладеньку поверхню (скло, оргскло, дзеркало тощо) і з утвореного малюнку робиться відтиск на папері.

Роботи в цій техніці виконуються в три етапи. Перший етап у створенні картини за допомогою техніки монотипії – це нанесення довільної комбінації фарб на гладеньку поверхню. Після цього (допоки фарба не висохла) зверху накладається аркуш паперу. Одне і те саме зображення двічі отримати неможливо. Монотипія техніка непередбачувана, тому важливо проявити фантазію та намагатися розгледіти в відтисках якесь зображення.

✧ *«Сира акварель»*

«Сира акварель», або малювання на зволоженому аркуші паперу належить до технік, що сприяють зняттю напруги, гармонізації емоційного стану, а також роботі з гіперактивними дітьми. Акварель «мокрим-по-мокрому» дозволяє отримати малюнки з розмитими, нечіткими контурами, створити колірні переходи, ніжність, гармонійність колірних узгоджень. Зволожений аркуш паперу кладеться на вологу серветку, малюнок наноситься пензликом або пальчиком, вмоченим у акварельні фарби.

✧ *Використання нетипових предметів
для створення зображень*

Окрім того, ефективним методом діяльності у цьому напрямі може бути малювання предметами навколишнього середовища (м'ятим папером, кубиками, губками, зубними щітками, нитками, коктейльними соломинками, ластиками, пробками, різними сипучими матеріалами тощо). Альтернативні техніки зображення володіють реабілітаційним потенціалом для дітей, які помітно відстають у плані сформованості образотворчих умінь та навичок. Вони розвивають уяву і фантазію та ідеально підходить для сором'язливих дітей, які бояться малювати і грати. Це своєрідна альтернатива малюванню, де не буває «хорошої» чи «поганої» діяльності.

Дитяча ініціатива щодо використання нетипових предметів для створення зображень завжди заохочується, якщо не завдає шкоди оточуючим. Залучення предметів з оточуючого середовища за ініціативи дитини є ознакою включеності до творчої діяльності, зростання самооцінки, наявності сил для висловлювання та захисту власних ідей і позицій.

- ❖ Березка С. В. Аналіз ефективності застосування арт-терапевтичних методів для психокорекції дітей із порушеннями інтелектуального розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 3.

Буркало Н. І. Арт-терапія в сучасній психології. *Психологічний часопис*. 2019. № 9.

Вознесенська О., Мова Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога. Використання арт-технологій в освіті. К.: Шкільний світ, 2007. 126 с.

Голінська Т. М. Арт-терапевтичні впливи на особистість дитини. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 6.

Гринечко А. Використання арт-терапевтичних технік у роботі з внутрішньо переміщеними дітьми. *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету*. Серія: Психологія. Випуск 39. 2016.

Гриньова Н. В. Роль психокорекційного діалогу в психоаналітичній інтерпретації комплексу тематичних психомалюнків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія: Психологічні науки. 2012. Вип. 36.

Дермельова В. Ю., Ласточкина О. В. Нетрадиційні техніки ізотерапії у лого-корекційній роботі з дошкільниками. *Сучасні проблеми логопедії та реабілітації: матеріали конференції*. Суми, 2017.

Ільченко І. С. Арт-терапія: навчальний посібник. Умань: «Візаві», 2013. 150 с.

Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. СПб.: Речь, 2007. 336 с.

Клименюк Н. В. Використання інтегрованої арт-терапії в процесі соціокультурної реабілітації дітей з особливими потребами. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2008. Вип. 84.

Лебедева Л. Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. СПб.: Речь, 2003. 256 с.

Махний Н. М. Арт-терапия: Игровые упражнения и психорисуночные тесты. Чернигов: ЧГПУ, 1998. 60 с.

Мірошніченко Т. Запровадження арт-терапії в освітньо-виховний простір початкової школи: історико-методичний аспект. *Педагогічні науки*. 2012. Вип. 3.

Мішкулинець О. О. Використання арт-терапевтичних методик в умовах інклюзивного освітнього середовища. *Психологія: теорія і практика*. 2018. Вип. 2.

Остер Дж., Грон П. Рисунок в психотерапии: методическое пособие. М.: Маркетинг, 2005. 184 с.

Садова І. І. Використання арт-терапевтичних технологій корекції здоров'я у роботі з учнями початкової школи. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2015. Вип. 18.

Сорока О. Використання арт-терапевтичних технологій у підготовці майбутніх фахівців соціальної сфери. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Педагогічні науки. 2016. № 3.

Сорока О. В., Калаур С. М. Потенціал арт-терапії в процесі формування позитивного інклюзивного освітнього середовища дошкільних навчальних закладів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2018. Вип. 58-59.

Ушакова І. В. Особливості психокорекції емоційної сфери дітей засобами малюнку в арт-терапії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: Педагогіка. 2009. Вип. 95.

Хіля А. В. Виховання у дітей з функціональними обмеженнями ціннісного ставлення до життя засобами арт-терапії: дис. ... кан. пед. наук. Вінниця, 2017. 339 с.

Ферс Г. Тайный мир рисунка. Исцеление через искусство. СПб.: Дементра, 2003. 176 с.

МЕТОДИКА «ДІМ-ДЕРЕВО-ЛЮДИНА»

Тест «Дім-Дерево-Людина» (House-Tree-Person Test), розроблений Джоном Баком (Buck J., 1948) та Еммануелем Хаммером (Hammer E., 1958), є одним із найбільш широко використовуваних в арсеналі проєктивної психології. Він призначений як для дітей віком від 3-х років, так і для дорослих при індивідуальному діагностуванні (в окремих випадках можливе групове обстеження).

Вибір названих предметів для малювання обґрунтовується тим, що вони знайомі кожному, найбільш зручні як об'єкти для малювання, і нарешті, стимулюють більш вільні вербальні висловлювання, ніж інші об'єкти. Крім того, самі стимульні слова – будинок, дерево, людина – не лише є назвами класів об'єктів, але і несуть певні емоційні навантаження. Тому емоційні реакції дитини під час малювання або в бесіді після малювання частіше всього виявляють особистісно значущу реакцію на ставлення,

бажання, почуття, або об'єкт, що прямо або символічно присутні в малюнку. Вважається, що малюнок будинку, дерева і людини – це своєрідний автопортрет людини, яка малює, тому що у своєму малюнку вона представляє ті риси об'єктів, що в тій чи іншій мірі значущі для неї. Його результати можуть бути презентовані у якісно-описовій формі й водночас у кількісних показниках розвитку сукупності симптомокомплексів за окремою таблицею.

В оригінальному варіанті методики пропонується малювання всіх елементів окремо, проте в даний час більш популярною є модифікація, де поєднуються три об'єкти в одному малюнку, в одній сцені. Вважається, що взаємодія між будинком, деревом і людиною є зоровою метафорою. Якщо привести увесь малюнок в дію, то цілком можливо помітити те, що дійсно відбувається в нашому житті.

Методика складається з двох етапів: на першому – дитина створює малюнки, на другому – проводиться бесіда, коли дитина описує і пояснює намальоване нею.

Інструкція для дитини: «Намалюй будинок, дерево і людину в повний зріст. Намагайся зобразити на цьому ж малюнку якусь дію».

Необхідно налаштувати дитину на серйозний лад і попросити її не малювати карикатур і пласкі контури. Усі питання і коментарі дитини, час виконання малюнка та інші важливі моменти заносяться до протоколу. Після того, як малюнок завершений, переходять до бесіди.

✧ *Будинок*

- Скільки поверхів має цей будинок?
- Цей будинок цегляний, дерев'яний або ще який-небудь?
- Це твій будинок? (Якщо ні, то чий він?)
- Коли ти малював цей будинок, ти думав, хто його господар?
- Ти б хотів, щоб цей будинок був твоїм? Чому?

- Якщо б цей будинок був твоїм, яку кімнату ти б собі вибрав? З ким би ти хотів жити в цьому будинку?
- Цей будинок знаходиться десь далеко чи близько?
- Про що ти думаєш, коли дивишся на цей будинок?
- Про що він тобі нагадує?
- Цей будинок привітний, доброзичливий?
- Він схожий на інші будинки або відрізняється чимось?
- Чого не вистачає в цьому будинку?
- Куди веде доріжка від будинку?
- Якби поруч виявилася людина, хто б це був?

✧ *Дерево*

- Що це за дерево?
- Де насправді знаходиться це дерево?
- Який приблизний вік цього дерева?
- Це дерево одиноке або поруч є інші?
- Як ти думаєш, яка погода на цьому малюнку?
- Чи є на малюнку вітер?
- Покажи, в який бік дме вітер?
- Про що змушує тебе думати це дерево?
- Про що воно тобі нагадує?
- Це дерево здорове?
- Це дерево сильне?
- Якби ти вирішив намалювати сонце, куди б ти його помістив?
- Кого тобі нагадує це дерево? Чому?
- Чого найбільше потребує це дерево?

✧ *Людина*

- Це доросла людина?
- Це хлопчик чи дівчинка?
- Скільки йому (їй) років?
- Хто він (вона)?
- Це твій (твоя) родич(ка), друг чи хто-небудь ще?
- Про кого ти думав, коли малював?

- Що він (вона) робить? Де знаходиться?
- Про що він (вона) думає?
- Що він (вона) відчуває?
- Які думки приходять тобі в голову, дивлячись на нього (неї)?
- Кого тобі нагадує ця людина?
- Чому ти так думаєш?
- Ця людина щаслива?
- Чому тобі так здається?
- Що ти відчуваєш до цієї людини?
- Чого найбільше хоче ця людина? Чому?

✧ *Інтерпретація*

Кожен малюнок слід розглядати як автопортрет дитини. Аналіз малюнка проводиться в такій послідовності:

- Деталі
- Перспектива
- Час
- Якість ліній
- Коментарі

✧ *Деталі*

Інтерпретація починається з такого показника, як кількість деталей. Передусім потрібно упевнитися в наявності обов'язкових деталей. Будинок повинен мати, принаймні, одні двері (виняток – намальована тільки бокова стіна), одне вікно, одну стіну, дах і димохід чи інший засіб для виходу диму або чогось, що може використовуватися для обігріву будинку. Дерево повинно мати стовбур, принаймні одну гілку. Людина повинна мати голову, тіло, дві ноги, дві руки, а також два ока, ніс, рот, два вуха. Відсутність обов'язкових деталей у малюнках, крім усього іншого, може вказувати на зниження рівня інтелекту, якщо тільки в процесі бесіди дитина не пояснила причину відсутності деталей.

Якщо з точки зору пропорцій і перспективи малюнок виконаний добре, але містить мінімум деталей, це може означати, що

дитина в цілому схильна до замкнутості або висловлює свою незгоду з традиційними цінностями.

Якщо використання малої кількості деталей супроводжується низькою якістю малюнка з точки зору пропорцій і простору, можна припустити, що у неї слабкий контакт з реальністю, знижені інтелектуальні здібності.

Надмірна кількість деталей – ознака того, що дитина відчуває сильне почуття тривоги, щось у її оточенні змушує її сильно турбуватися, і вона намагається заглушити це почуття.

✧ *Будинок*

Відсутність будь-якої обов'язкової деталі з перерахованих вказує на серйозне порушення. Наявність додаткових деталей (кущі, квіти, стежка) – прагнення заповнити навколишній простір, відсутність почуття безпеки, тривога, незахищеність. Серед інших тривожних ознак: розбиті вікна, двері за розміром менше вікна, вікно непрямокутної форми (якщо це не горищне вікно), прозорий дах або стіна, крізь які можна бачити об'єкти всередині будинку.

Старий будинок, нестійка споруда – критичне ставлення до самого себе. Будинок складається з кількох різних будівель – почуття ворожості до когось з близьких людей. Дих, позначений горизонтальною лінією, що з'єднує стіни, – загальмованість мислення, відсутність емоцій, гострих переживань. Високий, великий дах – схильність до фантазій, навіть зацикленість на них.

Димар – символізує теплоту відносин, його відсутність – брак тепла, турботи, опіки чи наявність конфлікту у взаєминах з близькою людиною. Непропорційно великий димар у малюнку – сексуальний конфлікт. З димаря виходить багато диму – дитину щось турбує, внутрішнє напруження.

Двері – можливість доступу чи відступу. Фронтальні двері – є і вхід, і вихід, символізують доступність. Задня або бічні двері – втеча від дійсності. Двері відсутні – дитина недоступна, замкнута, не бажає контактувати з іншими. Відкриті двері – потреба дитини в теплих, близьких взаєминах, її відкритість, прямотуш-

ність, товариськість. Дуже великі двері – дитина важко переносить самотність, вимагає уваги, любить бути в центрі уваги. Занадто маленькі двері – крайня замкнутість, заперечення будь-яких контактів, небажання підпускати до себе оточуючих. На дверях замок – скритність, ворожість, потреба в захисті. Паркан біля будинку – необхідність в захисті.

Вікно – образ візуального контакту. Вікна без рам, відсутність вікон, немає вікон на першому поверсі, віконниці, штрихування, фіранки, шторки – замкнутість, занурена у себе дитина. Вікна намальовані високо від землі – деякий відрив дитини від життєвих реалій і перевага уявних світів. Вікна малює в останню чергу – прагнення до усамітнення, небажання контактувати з оточуючими. Розкриті вікна – прямолінійність, почуття впевненості, деяке самолюбство.

✧ Дерево

Дуже велике дерево – агресія. Дуже маленьке дерево – низька самооцінка. Дитина відмовляється більш ретельно зображувати крону – ворожість. Рубці на тілі дерева, зламані, пониклі або мертві гілки – душевна травма. Мертве дерево – почуття неповноцінності, непристосованості, неспроможності, непотрібності, вини. Пошкоджені гілки – травмуючий вплив навколишнього середовища.

Вітер символізує почуття схильності впливу сил, які практично не піддаються контролю. Напрямок вітру помірної сили зліва направо по горизонталі вважається загальноприйнятим і не інтерпретується. Якщо вітер сильний, а напрям відрізняється від звичайного, то це має особливе значення. Вітер, що дує знизу вгору (вертикально чи по діагоналі) – сильне бажання перенестися з реального світу в світ фантазій. Вітер, що дме по діагоналі, від верхнього кута до нижнього, має протилежне значення (при цьому напрямок трактується з точки зору часу: лівий кут це минуле, правий – майбутнє).

Сонце, намальоване за хмарою, – між дитиною і тією людиною, що, як вона вважає, «дає тепло», мають місце тривожні,

напружені, що не приносять задоволення відносини. Захід сонця – депресивний стан, пригніченість.

✧ Людина

Руки людини – знаряддя, за допомогою яких здійснюється оборонна або наступальна дія щодо навколишнього світу або самої себе, а ступні символізують рух. Автопортрет без рук і ступень – безпорадність. Розімкнені руки – вираз прагнення до дії. Руки, схрещені на грудях – свідчення замкнутості, зосередженості на собі. Довгі руки – наявність якихось прагнень, амбіцій. Короткі руки – відсутність прагнень, спрямованих на зовнішній світ. Руки довгі і слабкі – ознака залежності і потреби в захисті й опіці.

Непропорційно довгі ноги – прагнення до незалежності. Короткі ноги – відчуття безпорадності.

Очі, ніс, рот, вуха представляють собою рецептори, що сприймають зовнішні стимули. Вони можуть бути неприємними (вислуховування звинувачень, критики), можуть призвести до конфлікту чи проблеми. Малюнок людини має тільки очі, – підозрілість, зайва обережність. Відсутність носа, вух і рота – вказує на відсутність бажання спілкуватися.

✧ Послідовність деталей

При малюванні будинку дитина повинна дотримуватися такого порядку: дах, стіна, двері, вікно (або спершу вікно, потім двері). Інший можливий варіант – почати з лінії землі, потім намалювати стіни, дах і т.д. Невпевнені в собі діти можуть малювати деталі об'єкта без урахування будь-якого зв'язку між ними.

Малюнок дерева зазвичай виконується в такій послідовності: спочатку стовбур, потім гілки і крона та/або листя або спочатку верхівка дерева, потім гілки, стовбур і підстава стовбура. Гілки дерева символізують сферу контактів і взаємин дитини з навколишнім світом і відображають рівень її активності в пошуку задоволення; стовбур символізує почуття, що стосуються її основ-

них здібностей, особистого потенціалу. Ступінь гнучкості гілок, їх кількість, розміри і ступінь їх взаємного зв'язку вказують на адаптивність і наявні на даний момент ресурси особистості.

Людина зображується у такій послідовності: спочатку голова, потім обличчя, далі шия, тулуб, руки (з пальцями або кистями рук), ноги і ступні (або ноги і руки у зворотному порядку) і т.д. Якщо малюнок людини починається із ступень і закінчується головою і рисами обличчя, то таку послідовність можна назвати патологічною. Відстрочене зображення рис обличчя може свідчити:

- про тенденції відкидати зовнішні стимули, які вона сприймає;
- про бажання відтягнути, на скільки можливо, ідентифікацію намальованої людини.

Будь-яке відхилення від нормальної послідовності, включаючи:

- незвичайний порядок зображення;
- довільне повернення до чогось раніше намальованого;
- підкріплення малюнка (коли обриси цієї деталі неодноразово обводяться), слід розцінювати такими, які вимагають особливої уваги.

Слід звернути увагу на узгодженість малюнків. Всі три малюнки повинні бути виконані в приблизно однаковій манері, з однаковою силою натиску, однаково промальованими деталями та їх кількістю.

✧ *Пропорції малюнка*

За допомогою пропорцій дитина вказує на те, які оцінки вона привласнює намальованим об'єктам або що вони символізують.

Малюнок займає дуже маленьку площу простору – прояв почуття неповноцінності, схильність уникати реальності чи бажання відкинути конкретний малюнок або його символічне значення. Малюнок займає майже все відведене місце, або навіть не вміщується на сторінці – прояв почуття сильної фрустрації, викликаній ставленням оточуючих у поєднанні з почуттям ворожо-

сті: прояв напруженості і дратівливості або відображення почуття безпорадності (якщо ступні або частини ніг людини «зрізані» нижнім краєм аркуша).

Якщо дерево має великі розміри – дитина гостро відчуває свою залежність від навколишньої реальності, виявляє агресивність або схильність до неї. Дерево крихітних розмірів – почуття неповноцінності, неадекватності і потреба замкнутися в собі.

✧ *Перспектива*

Малюнок строго в центрі аркуша – прояв почуття незахищеності та ригідності. Прагнення розмістити малюнок у верхньому лівому кутку – досить помітна тривожність або регресія. Це положення відображає прагнення уникати нового досвіду і, ймовірно, бажання повернутися в минуле. Якщо будинок не помістився на аркуші і край листа «зрізає» одну або декілька кімнат будинку, то це часто висловлює небажання дитини малювати дану кімнату через якісь неприємні асоціації, пов'язані з нею або людьми, які живуть в ній. Якщо дитина малює будинок, що примикає до краю аркуша, це виражає почуття незахищеності, яке часто має часову прихильність (лівий край – минуле, правий – майбутнє). На те ж вказує малюнок людини, що примикає до краю. «Зрізання» верхівки дерева – прагнення знайти задоволення у фантазії. «Зріз» лівого краю малюнка – фіксація на минулому в поєднанні зі страхом перед майбутнім, а «зріз» правого краю – бажання опинитися в майбутньому, щоб піти від минулого. Якщо малюнок примикає до верхнього краю аркуша – фіксація на роздумах і фантазіях. Дерево, що примикає до краю аркуша, – відчуття «зажатості», посилення агресивних прагнень. Нижній край аркуша грає роль основи малюнка – пригнічений, депресивний настрій. Дерево, намальоване наче на підвищенні, – почуття напруженості, потреба в захисті і безпеці. Самотнє дерево на вершині пагорба – почуття самотності в сукупності з прагненням до автономії. Використання в малюнку простору зліва від центру дерева та будинку – домінування емоційної сфери, а праворуч – інтелектуальної.

✧ Час

Час, витрачений на малюнок, може вказати на те, наскільки він значимий для дитини. Велика кількість часу, витрачена на виконання того чи іншого малюнка, свідчить про наявність сильного позитивного або негативного почуття дівчини до зображеного об'єкту. Якщо дитина витратила дуже мало часу – це вказує на непряму відмову від зображення об'єкта або ситуації, символічно представленої в малюнку. Слід врахувати, що висока якість малюнка виправдовує витрачену на нього велику кількість часу.

✧ Якість ліній

Малюнок виконаний жирними лініями – напруженість невизначеного характеру. Якщо жирні лінії використані у зображенні певних деталей – фіксація на цій деталі, або ворожість до намальованого об'єкту, або до того, що він символізує.

Схема аналізу малюнка «Будинок, дерево, людина»

Симптомокомплекс	Симптом	Бал
Незахищеність	Малюнок у центрі аркуша	0,1
	Малюнок у верхньому куті	0,1
	Малюнок знизу	0,1
	Будинок та дерево розташовані з краю	0,1
	Наявність великої кількості другорядних деталей	0,1
	Розташування дерева у верхній частині аркуша	0,1,2
	Дуже підкреслене коріння	0,1
	Непропорційність рук (занадто довгі)	0,1
	Широко розставлені ноги	0,1,2

<i>Тривожність</i>	Хмари	0,1
	Акцент на окремих деталях	0,1
	Обмеження простору	0,1
	Штриховка	0,1
	Малювання ліній із сильним натиском	0,1
	Наявність багаторазового стирання	0,1,2
	Мертве дерево	0,1,2
	Товста лінія фундаменту будинку	0,1
	Інтенсивно затушоване волосся	0,1,2
<i>Недовіра до себе</i>	Надто слабка лінія малюнка	0,1
	Будинок на краю аркуша	0,1
	Слабка лінія стовбуру	0,1
	Одновимірне дерево	0,1
	Дуже маленькі двері	0,1
	Самозастереження в процесі малювання	0,1,2
	Прикривання рукою в процесі малювання	0,1,2
<i>Почуття неповноцінності</i>	Дуже маленький розмір малюнка	0,1
	Відсутність окремих частин тіла у людини	0,1,2
	Руки за спиною	0,1
	Непропорційність рук	0,1
	Відсутність пліч	0,1,2
	Розгалужена система гілок	0,1
	Велике двомірне листя	0,1
<i>Ворожість</i>	Відсутність вікон	0,1
	Наявність замкової щілини в дверях	0,1,2
	Дуже велике за розміром дерево	0,1
	Розташування дерева з краю аркуша	0,1
	Обернений профіль дерева чи людини	0,1
	Гілки, як полиці	0,1
	Очі, як пусті очниці	0,1,2
	Довгі гострі пальці	0,1
	Оскалена людина (вимальовування зубів)	0,1,2
<i>Конфліктність (фрустрація)</i>	Агресивна позиція людини	0,1
	Обмеження простору	0,1
	Перемальовування об'єкту	0,1
	Відмова від малювання певних об'єктів	0,1,2
	Два дерева	0,1,2
	Невідповідність малюнків	0,1
	Суперечність малюнку і вислову	0,1
	Підкреслена талія	0,1
	Будинок без димаря	0,1

<i>Труднощі у спілкуванні</i>	Відсутність дверей	0,1
	Дуже малі двері	0,1
	Будинок без вікон	0,1
	Відсутність рам для віконних отворів	0,1
	Надто зачинені вікна	0,1
	Виділене обличчя	0,1
	Малювання обличчя людини в останню чергу	0,1
	Відсутність головних деталей обличчя	0,1,2
	Людина намальована з паличок	0,1,2
	Зображення людини та дому в профіль	0,1
	Відсутність дверної ручки	0,1
	Руки в оборонній позиції	0,1
	Вислови «людина без друзів»	0,1
	Розташування малюнка внизу аркуша	0,1
<i>Депресивність</i>	Вигляд дерева та будинку знизу	0,1
	Лінія основи, що йде донизу	0,1
	Лінія, яка послаблюється в процесі малювання	0,1,2
	Велика втома після малювання	0,1,2
	Дуже маленькі малюнки	0,1

- ❖ Гриньова Н. В. Підготовка психолога-практика до використання малюнку в діагностико-корекційному процесі (психодинамічний підхід): навч. посібник. Умань: Візаві, 2014. 174 с.

Карымова О. С. Особенности изобразительной деятельности учащихся младших классов с задержкой психического развития. *Мир науки. Педагогика и психология*. 2019. №5.

Лемешко Э. М., Чешкина Л. А., Денежко Л. А., Лебедева Л. Н. Применение рисуночного теста «Дом-дерево-человек» в практике педагога изостудии. *Инновационная парадигма развития современной педагогики: сборник статей*. Петрозаводск: «Новая Наука». 2020.

МЕТОДИКА «ЛЮДИНА ПІД ДОЩЕМ»

Методика «Людина під дощем» (Романова, Ситько, 1992) орієнтована на дітей старше 8 років і дорослих та розрахована на виявлення здатності протистояти стресовим факторам, готовності справлятися з труднощами, вивчення захисних механізмів, а також особливостей психічних станів, в яких перебуває досліджуваний.

Дану методику використовують для діагностики дітей з особливими освітніми потребами в тих випадках, коли треба скласти прогноз соціальної адаптації та оцінити наявність необхідних ресурсів особистості самостійно долати труднощі.

Процедура проведення тесту складається з двох етапів. Для виконання тесту необхідно 2 аркуші чистого паперу формату А4 та набір кольорових олівців. Спочатку досліджуваному пропонується на чистому вертикально розташованому аркуші паперу

намалювати людину; потім, вже на іншому аркуші – людину під дощем. Тривалість виконання завдання – 20-25 хвилин. Бажано, щоб малюнки біли виконані за один раз. Після виконання малюнків проводиться інтерв'ю.

Під час діагностики діти можуть запитувати: «Чи це має бути та сама людина?», «Чи можна малювати портрет чи обов'язково постать?», «Чи достатньо схематичного зображення силуету?» тощо. В класичному варіанті цієї методики додаткові вказівки з приводу того, що і як малювати не надаються. Проте в умовах групового тестування варто наголосити на індивідуальності кожного малюнку, де особливості зображення можуть бути у кожного свої. Під час індивідуального тестування всі висловлювання дитини записуються і можуть бути проаналізовані в контексті ситуативної та довготривалої роботи.

Зіставлення двох малюнків дозволяє визначити, як дитина реагує на стресові, несприятливі ситуації, що вона відчуває в періоди ускладнень. Аналізуючи зміни образу людини в порівнянні з першим малюнком, можна робити висновки про ставлення досліджуваного до труднощів та способів їх подолання. Оцінка здатності до протистояння «важким ситуаціям» дозволяє сформулювати перспективні завдання психологічної корекції.

В якості стресового чинника в даній методиці виступає фактор зовнішнього середовища – дощ. Амбівалентність дощу, як символу, очевидна. Досвід використання цієї методики у роботі з дітьми засвідчує, що серед них є ті, які позитивно ставляться до дощу, є й інші, у кого він викликає дискомфорт. Тож, у малюнках різних дітей можна бачити, що одні малюють життєрадісні картини, інші – зовсім навпаки.

Для порівняльного аналізу малюнків проводиться вивчення і зіставлення малюнків загалом та образів людини за такими параметрами, як естетика малюнка, його розмір, розмір фігури людини, її розташування відносно центру, характер дій людини, стиль її поведінки під дощем, колір, стать, вік, засоби захисту від дощу, наявність калюж, додаткові образи на малюнку.

Інтерпретація результатів ґрунтується на аналізі таких параметрів, як зміна експозиції, трансформація фігури людини, атрибути дощу, додаткові деталі, спотворення і пропуск деталей, колір у малюнках.

Після закінчення процедури слід задати декілька уточнювальних питань, таких як:

Який загальний настрій першого малюнка?

Який загальний настрій другого малюнка?
 Що відчуває людина на другому малюнку?
 Як людина на другому малюнку відноситься до дощу?
 Який у неї настрій? Що їй найбільше хочеться зробити?
 Людина була готова до того, що піде дощ чи для неї це несподіванка?
 Якщо людині під дощем погано, то чим їй можна допомогти?
 Що сама людина може зробити, щоб собі допомогти, щоб впоратися з дощем?

✧ *Інтерпретація*

У малюнку «Людина під дощем» у порівнянні з малюнком «Людина», як правило, виявляються відмінності. Важливо подивитися, що змінилося.

Зміни в експозиції. При порівнянні двох малюнків можна відслідкувати суттєві відмінності між ними. Якщо зображена людина, яка йде чи втікає від дощу, то це може символізувати життєву стратегію втечі від труднощів чи неприємностей. Також суттєву роль тут грає зменшення розміру фігури.

У випадку зміщення намальованої людини у верхню частину малюнка, можна вважати, що дитина схильна «відриватися» від реальності. Для підлітків така «втеча» у фантазування є одним із механізмів захисту, що зумовлений віковими нормами.

Розташування фігури в профіль або зі спини вказує на бажання відгородитися від світу, тенденції до самозахисту.

Зображення, що розташоване внизу аркуша, може свідчити про наявність депресивних тенденцій, почутті беззахисності.

В інших положеннях при інтерпретації варто опиратися на класичну графічну методику «Малюнок людини».

Зміни фігури людини. Збільшення розмірів фігури часто спостерігаються у підлітків, які мобілізуються при появі труднощів, стають сильніші і впевненіші.

Зменшення фігури може вказувати на потребу захисту і піклування, виникає бажання перекласти відповідальність за власні рішення на плечі іншої людини. Діти, що малюють фігури зменшеного розміру зазвичай соромляться проявляти свої почуття і виявляють схильність до стриманості та навіть деякого гальмування у взаємодії з людьми. Вони піддаються депресивним станам в результаті впливу стресу.

Зображення людини протилежної статі може вказувати на спосіб реагування у стресових подіях, який більш притаманний людям з найближчого оточення дитини. Так, хлопчики можуть прослідкувати поведінкові патерни, що належать матері чи бабусі і є типовими й для них. Дівчинки, на виховання яких особливий вплив мав батько чи старший брат також можуть проявляти поведінкові стратегії саме цих близьких людей.

Зміна віку також може вказувати на самовідчуття людини під час труднощів (суттєве зменшення біологічного віку стосовно емоційного на картині також може свідчити про певний регрес, повернення до більш ранніх та незрілих способів реагування).

Традиційним інтерпретаціям піддаються ті частини тіла, яких не має на малюнку (вуха, очі, рот) – прояв специфічних захисних механізмів.

Функція одягу – формування захисту від «стихії». Надлишок речей вказує на потребу в додатковому захисті. Відсутність одягу – ігнорування чи відмова від певних стереотипів поведінки, емоційного реагування.

Атрибути дощу. Дощ – об'єктивна перешкода, небажаний вплив якої змушує людину закритися, сховатися. Характер зображення дощу пов'язаний із тим, як саме людина сприймає складну ситуацію: дрібні краплі – дрібна ситуація, тимчасові труднощі; важкі, зафарбовані краплі чи лінії – складна, постійно діюча ситуація.

Варто визначити з якого боку аркуша дощ «прийшов» (з правого чи з лівого) і яка частина фігури потрапляє під сильний вплив. Інтерпретується традиційно значенням правого та лівого боку аркуша.

Хмари – символ очікування неприємностей. Важливо звертати увагу на їх кількість, характер, щільність, розмір, розташування. В депресивному стані зображують важкі грозові хмари, що займають усю верхню поверхню аркуша.

Калюжі, бруд символічно відображають наслідки тривожної ситуації, ті переживання, які залишаються після «дощу». Також варто звернути увагу на спосіб зображення калюж (форму, глибину, бризки). Їх розташування відносно людської фігури також є важливою частиною для інтерпретації (попереду, позаду, збоку чи просто в ній).

Додаткові деталі. Всі додаткові деталі сприймаються як відображення потреби в додатковій опорі, підтримці, бажанні ви-

йти з травмуючої ситуації шляхом переключення чи заміщаючи її іншою діяльністю.

Більш детальне тлумачення деталей ґрунтується на символічному значенні представлених образів.

Наприклад, блискавка може символізувати початок нового циклу в розвитку і драматичних змін в житті людини. Веселка часто виникає після грози. Після неї завжди з'являється сонце, яке символізує мрію про нереалізовану потребу в ідеальності (або ж символ пережитого і позитивно інтегрованого досвіду).

Парасоля – символ психологічного захисту від неприємностей. Існує трактування щодо значення частин парасолі: верхня частина – материнські впливи; ручка – вплив батька. Розмір і розташування парасолі свідчать про інтенсивність дії психологічних механізмів захисту. Непропорційно велика парасоля може свідчити про надмір опіки з боку одного з батьків і вирішення ними всіх проблем дитини. Відсутність на малюнку парасолі може також свідчити про заперечення чи нівелювання підтримки з боку батьків у складній ситуації.

Зазначена методика дозволяє опосередковано дослідити такі симптомокомплекси у структурі психіки особистості:

- *симптомокомплекс дезадаптації* – пов'язаний з нездатністю особистості протистояти неприємностям, адаптуватись до фруструючих ситуацій, адекватно реагувати на них;

- *ендогенно-невротичний* – пов'язаний з наявністю внутрішніх травмуючих переживань як наслідку реакції на певні фрустрації, що мали місце в минулому;

- *регулятивно-рефлексивний* – відображає наявність ускладнень самосприйняття та саморегуляції в ситуації наявності перешкод;

- *страху* – пов'язаний з комплексом емоційних переживань, що відображають тривожно-фобічні тенденції, викликані відчуттям загрози біологічного чи соціального життя особистості та спрямовані на джерело дійсної чи уявної небезпеки;

- *експресивно-афективний* – відображає проблемну специфіку вираження афективних проявів у ситуаціях фрустрації;

- *психологічної залежності від батьків* – відображає орієнтацію на батьківську опору в ситуаціях наявності перешкод.

У табл. 1-6 наведено перелік символічних зображень, специфіка та інтерпретація яких містить характерні ознаки того чи іншого симптомокомплексу.

Таблиця 1

Симптомокомплекс дезадаптації

Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Зображення дощу	Суцільна дощова маса, зображена у темних тонах, що має прямий доступ до зображеної постаті.	3
	Дощовий масив, добре промальований, однак не має суцільного покриву, мінімум темних кольорів.	2
	Дощовий масив переважно у світлій кольоровій гаммі.	1
	Поодинокі дощові краплі світлого кольору або відсутність дощу на малюнку.	0
Особливості зображення хмар	Важкі грозові хмари, що мають темний колір, займають значну частину аркуша.	3
	Великі хмари, що займають значну частину аркуша, розташовані на відстані одна від одної, переважно світлих кольорів.	2
	Хмари невеликого розміру, переважно світлих кольорів.	1
	Відсутність зображення хмар.	0
Характер зображення фігури	Високий рівень трансформації фігури: зменшення або збільшення розміру, зміна статі героя; пропуск необхідних деталей; відсутність одягу, поза розгубленості, наляканості.	3
	Середній рівень трансформації фігури: зменшення або збільшення розміру; відсутність одягу, поза розгубленості, наляканості.	2
	Низький рівень трансформації фігури: зменшення або збільшення розміру зображеної постаті.	1
	Відсутність трансформації фігури: зменшення або збільшення розміру, зміна статі героя; відсутність попуску необхідних деталей; наявність необхідного одягу; поза, що свідчить про впевненість, стабільність.	0

Таблиця 2

Ендогенно-невротичний симптомокомплекс

Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Зображення калюжі	Глибока калюжа темного кольору великих розмірів, що оточує зображену постать.	3
	Глибока калюжа темного кольору великих розмірів, що знаходиться поряд з зображеною фігурою.	2
	Калюжа невеликих розмірів світлого кольору.	1
	Маленькі поодинокі калюжі світлого кольору або відсутність зображення калюжі як такої.	0
Поза людини (акцент на позицію ніг)	Відсутність нижніх кінцівок; наявність ніг непропорційно маленького розміру з відсутністю необхідних деталей.	3
	Ноги непропорційно маленького розміру з відсутністю необхідних деталей або ніг, що слабо промальовані.	2
	Зображення ніг, що не є відповідним загальною композиції (напрямок, кількість, розмір, спосіб поєднання з корпусом).	1
	Наявність добре промальованих нижніх кінцівок, проте з відсутністю необхідних атрибутів.	0
Характер зображення фігури (візуальна незахищеність перед дощем)	Відсутність парасольки, одягу; поза, що свідчить про незахищеність перед зовнішніми впливами, доступність для контакту з дощовими потоками.	3
	Відсутність парасольки, одягу, інших атрибутів захисту, проте наявність пози, що демонструє впевненість і рішучість.	2
	Наявність парасольки, одягу, інших атрибутів захисту, що є візуально «проникними» для дощових потоків.	1
	Наявність парасольки, одягу, інших атрибутів захисту, що «захищають» зображену фігуру від дощу.	0

Таблиця 3

Регулятивно-рефлексивний симптомокомплекс

Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Зміна розміру фігури	Значний рівень збільшення/зменшення фігури порівняно з малюнком №1.	3
	Середній рівень збільшення/зменшення фігури порівняно з малюнком №1.	2
	Наявність незначного збільшення/зменшення фігури порівняно з малюнком №1.	1
	Відсутність трансформації розміру фігури на обох малюнках.	0
Зміна вікової категорії зображуваної людини	Значна трансформація вікової категорії (зображення дитини або особи похилого віку).	3
	Зображення фігури приблизно свого віку проте з додаванням певної кількості років (від 10 до 15).	2
	Зображення постаті власного віку з наявністю атрибутів, що характерні для молодшого чи старшого за неї віку.	1
	Зображення постаті власного віку.	0
Розміщення фігури на аркуші	Значне зміщення фігури до краю аркуша; зображення фігури спиною до спостерігача.	3
	Незначне зміщення фігури до краю аркуша; зображення фігури в профіль.	2
	Незначне зміщення фігури до краю аркуша.	1
	Позиція фігури на аркуші залишається незмінною на обох малюнках.	0

Таблиця 4

Симптомокомплекс страху

Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Характер зображення очей	Очі великого розміру, широко відкриті, заштриховані або зафарбовані повністю темним кольором.	3
	Очі широко відкриті, затемнені.	2
	Очі відкриті досить широко, проте мають світлу гамму забарвлення.	1
	Розмір очей гармонізує з іншими рисами обличчя, переважають світлі кольори.	0
Поза людини	Людина виглядає «розплющеною»: розкинуті в різні сторони кінцівки; широко розставлені ноги. Людина зображена в профіль чи спиною до спостерігача з виразом обличчя, що виражає переляк. Поза наляканості: зображена постать «намагається закритися, відсторонитись від дійсності». Поза з піднятими угору руками, що доповнюється наляканим виразом обличчя.	3
	Людина зображена в профіль чи спиною до спостерігача. Поза з піднятими угору руками, що доповнюється спокійним виразом обличчя.	2
	Широко розставлені ноги, розкинуті в сторони або підняті угору руки, що збігається з спокійним, врівноваженим виразом обличчя.	1
	Поза спокійної врівноваженої людини, кінцівки гармонійно доповнюють загальну постать.	0
Вираз обличчя	Широко розплющені очі темного кольору, підняті угору брови, заштрихований рот.	3
	Широко розплющені очі світлого кольору, підняті брови, губи стулені.	2
	Широко розплющені очі світлого кольору брови і рот виражають усмішку.	1
	Пропорційно зображені очі, брови і рот виражають усмішку, переважає світла гамма кольорів.	0

Таблиця 5

Експресивно-афективний симптомокомплекс

Деталі зображення обличчя: очі	Великі, широко відкриті очі, щільно зафарбовані у темний колір.	3
	Великі, широко відкриті очі, з світлою палітрою кольорів.	2
	Пропорційно зображені очі з елементами темної фарби.	1
	Пропорційно зображені очі з переважанням світлої палітри.	0
Деталі зображення обличчя: рот	Широко відкритий рот, без промальовки язика і губ, щільно заштрихований.	3
	Широко відкритий рот з промальованими зубами.	2
	Заштрихований рот невеликого розміру округлої форми.	1
	Чітко промальований рот пропорційної форми.	0
Додаткові деталі: зображення вух, вій, аксесуарів	Зображення вух – акцент на пропорційно великих або малих вухах (виділені жирною лінією), замінені штучними елементами (трубочками, кульками, лініями). Вії – акцент на пропорційно великих або малих (виділені жирною лінією), мають непропорційні розміри, зображення великих вій у героя чоловічої статі. Аксесуари – елементи, що виступають органічно не поєднаними з загальною композицією, непропорційно великі розміри додаткових деталей.	3
	Зображення вух – відносно незначна відсутність правильних пропорцій у розмірах. Вії – непропорційного розміру. Аксесуари – непропорційно великі розміри додаткових деталей.	2
	Зображення вух – акцент на пропорційно зображених малюнках вух. Вії – дещо непропорційного розміру. Аксесуари – дещо непропорційні розміри додаткових деталей.	1
	Зображення вух – пропорційне і схематично правильне. Вії – відповідної довжини і об'єму. Аксесуари – пропорційно та змістовно правильно оформлені або їх відсутність.	0

Таблиця 6

Симптомокомплекс психологічної залежності від батьків

Характерні символи	Специфіка зображення	Бал
Вектор падіння дощу: з правого боку – залежність від батька, зліва – від матері	Вектор падіння дощу під кутом близько 20-30 градусів.	3
	Вектор падіння дощу під кутом близько 40-50 градусів.	2
	Вектор падіння дощу під кутом близько 50-60 градусів.	1
	Вектор падіння дощу наближений до перпендикулярного спрямування до основи аркуша.	0
Купол парасольки (залежність від матері)	Непропорційно великий купол, що закриває більшу частину зображеної постаті.	3
	Непропорційно великий купол, що закриває третину постаті зображеного героя.	2
	Непропорційно великий купол, який, однак, є прозорим для постаті, що знаходиться під ним.	1
	Купол пропорційного розміру.	0
Ручка парасольки (залежність від батька)	Непропорційно велика, така, що плавно витікає з зображення руки (не має чіткої межі переходу).	3
	Непропорційно велика, однак має чітку межу переходу від руки.	2
	Пропорційно правильна за розмірами, однак візуально виділяється (має більш насичений контур, ніж інші деталі малюнка).	1
	Пропорційно правильна, гармонійно вписується у загальне зображення парасольки, не має на собі окремих акцентів.	0

При систематизації отриманих даних відповідні символи або їх комбінацію необхідно прорангувати за певним баловим показником за шкалою від 0 до 3. При цьому баловий показник «3» відповідає найбільш несприятливій характеристиці ознаки, що свідчить про найвищий ступінь прояву та наявність негативної специфіки стосовно психічного стану особистості.

Щоб отримати кількісні характеристики певного симптомокомплексу, необхідно співвіднести зображені на малюнку символи з наведеними у таблиці. Після чого зображенням, що збігаються з табличними даними, присвоється певний бал (який відповідає рівню вираженості ознаки). Таким чином, максимально можлива кількість балів для кожного симптомокомплексу дорівнює 9:

- кількість балів 0 – відсутність вираженості ознаки;
- від 2 до 3 балів – наявність певних тенденцій, потенційний прояв;
- від 7 до 9 балів – значний рівень вираженості симптомокомплексу.

- ❖ Артющіна Н. В. Арт-терапевтична психодіагностика стресостійкості підлітків в умовах соціальних змін. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2014. Вип. 1.

Огороднійчук М. О. Дослідження архетипу Тіні проективною методикою «Людина під дощем». *Актуальні проблеми психології. Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. 2013. Вип. 37-38.

Романова Е. В., Сытько Т.И. Проективные графические методики: методические рекомендации. СПб.: Дидакт, 1992. 251 с.

МЕТОДИКА “МАЛЮНОК СІМ’Ї”

Історично використання методики «Малюнок сім’ї» пов’язане із загальним розвитком «проективної психології», зростанням інтересу до графічних методів серед психологів-практиків в 50-60-ті роки ХХ ст. Одним із перших запропонував використовувати малюнок сім’ї з психодіагностичною метою американський дослідник В. Хьюлс (Hulse W., 1951).

Удосконалення методики здійснювалося в напрямку зміни інструкції до завдання та розширення діапазону параметрів інтерпретації малюнка. Психологами розроблено ряд модифікацій тесту з варіантами застосування та обробки результатів. В інструкції дитину просять або «намалювати сім’ю», або «намалювати свою сім’ю», або «намалювати всіх членів своєї сім’ї, які чимось зайняті» («Кінетичний малюнок сім’ї») тощо. Запропоновано варіанти, які передбачають тривалу бесіду після малювання за певними запитаннями та за змістом малюнка, або можуть про-

водитися як окремо з дитиною, так і з усіма членами сім'ї, що дає можливість порівняти бачення сімейних стосунків батьком, матір'ю та дітьми.

Г. Хоментаскас (Хоментаскас, 1986) провів дослідження, що дозволяє обґрунтувати методику малювання сім'ї як процедуру, яка відображатиме в першу чергу переживання і сприйняття дитиною свого місця в сім'ї, а також ставлення дитини до сім'ї загалом і до окремих її членів.

Негативні переживання дитини (7-8 років), пов'язані з сім'єю, незадоволеність сімейною ситуацією відображаються вже у самому ставленні до завдання: спостерігаються захисні реакції, що набувають форму трансформації завдання (малювання тільки не пов'язаних з родиною людей або взагалі відмова від зображення людей), відкладання виконання релевантного завдання у часі (початок малювання з різних об'єктів). Таким дітям властиве спотворення складу сім'ї, зменшення складу сім'ї, включення до складу сім'ї людей, які з нею безпосередньо не пов'язані. Ставлення дітей до сім'ї та окремих її членів виражається в характері розташування членів сім'ї на малюнку, в їхній згуртованості, в тому, чи малює дитина себе разом з іншими членами сім'ї чи окремо. Виявлено, що з почуттям незадоволеності, знехтуванням пов'язана поява в малюнку зображення хмар (дощу) і сонця, розташування членів сім'ї на лінії основи. Ці характеристики, напевно, мають символічне значення і відображають відповідно почуття пригніченості, потребу в любові, потребу в безпеці.

За допомогою факторного аналізу виділено два виміри, що в психологічному сенсі відображають:

1. Почуття дитини щодо сім'ї, сімейної ситуації, свого місця в ній («відчуття знедоленості – почуття приналежності»). Цей вимір описується таким протиставленням характеристик малюнка: зменшення складу сім'ї, хмари, сонце, лінія основи, початок малювання з об'єкта – згуртованість сім'ї, «Я» поруч з іншими.

2. Спосіб «переробки» почуття знехтування («символічне вигнання сім'ї – символічне вигнання себе»). Цей вимір диференціює полюс фактора «почуття знехтування» і описується протиста-

вленням наступних характеристик: присутність не пов'язаних з родиною людей, «Я» єдина фігура – відсутність «Я».

Г. Хоментausкас виділив і способи, за допомогою яких діти (7-8 років) виражають своє ставлення до конкретних намальованих людей.

Емоційне ставлення дитини, представлене факторами «сила – слабкість», «любимість-нелюбимість», має чітку графічну презентацію за допомогою семантично насичених засобів виразної мови малюнка.

Факторний аналіз малюнків «сильної-слабкої» людини виділив тип малювання, в якому атрибуція «сили» передається головним чином за допомогою зміни співвідношення висоти, ширини і площі фігури. Кількісний аналіз також виявив, що «сила» передається за допомогою малювання піднятих рук, зображенням об'єктів у руках.

Факторний аналіз «улюбленої-нелюбимої» людини виділив два типи графічної презентації. Для обох характерна передача переваги «улюбленого» над «нелюбимим» через кількість деталей тіла, квітів, декорування.

Таким чином, факторний аналіз дозволяє виокремити основні параметри емоційного ставлення дитини до членів сім'ї, що відповідають осям «симпатія» і «повага».

Метою тесту є діагностика внутрішньосімейних стосунків. Тест допомагає виявити ставлення дитини до членів своєї сім'ї, те, як вона сприймає кожного з них і свою роль у сім'ї, а також ті взаємини, які викликають у дитини тривожні й конфліктні почуття.

Ситуація в сім'ї, яку батьки оцінюють позитивно, може бути сприйнята дитиною абсолютно протилежно. Дізнавшись, яким вона бачить навколишній світ, сім'ю, батьків, себе, можна зрозуміти причини виникнення багатьох проблем дитини та ефективно допомогти їй при їхньому вирішенні.

Г. Хоментausкас (Хоментausкас, 2004) пропонує найбільш детальну діагностичну процедуру проведення методики «Малюнок сім'ї». Матеріали, необхідні для проведення дослідження: стандар-

ртний чистий аркуш паперу формату А4, простий олівець 2М, ластик. Додатково можна запропонувати шість кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий).

У протоколі фіксується час виконання завдання, всі запитання і висловлювання досліджуваного, стирання, виправлення та інше.

При виконанні завдання слід відзначати у протоколі:

- а) послідовність малювання деталей;
- б) паузи більше 15 секунд;
- в) витирання деталей;
- г) спонтанні коментарі дитини;
- д) емоційні реакції та їхній зв'язок із зображуваним змістом.

При проведенні методики в жодному разі не можна пояснювати, що позначає слово «сім'я», тому що цим спотворюється сама суть дослідження. Якщо дитина запитує, що йому малювати, психолог повинен повторити інструкцію. Час виконання завдання не обмежується (у більшості випадків воно триває не більше 35 хвилин).

Із бесіди з дитиною, яка проводиться після самого процесу малювання, слід дізнатися:

- а) чия сім'я зображена на малюнку – сім'я дитини, його друга чи вигаданого героя;
- б) де знаходяться зображені персонажі та чим зайняті в даний момент;
- в) якщо брати кожен персонаж окремо, то якої він статі та яка його роль у сім'ї? що вони роблять? хто це придумав?;
- г) хто з них найприємніший і чому, хто найщасливіший і чому;
- д) хто найсумніший і чому;
- е) кому надає перевагу сама дитина з усіх персонажів і чому;
- ж) якби всі зібралися на прогулянку на автомобілі, але місця на всіх не вистачило, то хто б з них залишився вдома;
- з) якщо хтось із дітей поводить погано, як він буде покараний.

Питання «г» і «д» провокують дитину на відкрите обговорення почуттів, що схильна робити не кожна дитина. Тому, якщо ди-

тина не відповідає на них або відповідає формально, не слід наполягати на експліцитній відповіді. При опитуванні психолог повинен намагатися з'ясувати сенс намальованого дитиною: почуття до окремих членів сім'ї; чому дитина не намальовала когонебудь з членів сім'ї (якщо так сталося); що означають для дитини певні деталі малюнка (птахи, звірята і т. д.). При цьому по можливості слід уникати прямих запитань і наполягати на відповіді, оскільки це може індукувати тривогу, захисні реакції. Часто продуктивними виявляються проєктивні запитання (наприклад: «Якщо замість пташки була би намальована людина, то хто б це був?», «Хто б виграв у змаганнях між братом і тобою?», «Кого мама покличе йти з собою?» тощо).

Після опитування дитині пропонують обговорити 6 ситуацій: три з них мають виявити негативні почуття до членів сім'ї, три – позитивні:

1. Уяви собі, що в тебе є два квитки в цирк. Кого б ти покликав з собою?
2. Уяви, що вся твоя сім'я йде в гості, але один з вас захворів і повинен залишитися вдома. Хто він?
3. Ти будуєш з конструктора будинок (вирізаєш паперове плаття для ляльки) і в тебе погано виходить. Кого ти покличеш на допомогу?
4. Ти маєш квитків (на один менше, ніж членів сім'ї) на цікавий фільм. Хто залишиться вдома?
5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?
6. Ти отримав у подарунок цікаве лото. Вся родина сіла грати, але вас однією людиною більше, ніж треба. Хто не буде грати?

Для інтерпретації також треба знати:

- а) вік досліджуваної дитини;
- б) склад її сім'ї, вік братів і сестер. Бажано мати відомості про поведінку дитини в сім'ї, дитячому садку або школі.

Для бесіди після малювання можна використати серію запитань, які умовно поділяються на три групи:

1. Провокативні запитання, які схиляють дитину до відкритого обговорення почуттів. Наприклад: «Хто в сім'ї найбільш неприємний? Хто найсумніший? Хто в сім'ї найбільш нещасний?»

2. Соціометричні запитання, відповідаючи на які, дитина повинна зробити негативний і позитивний вибір. Наприклад: «Коли вони завершать цю справу та підуть на прогулянку, хто залишиться вдома? Якщо мама не встигатиме приготувати обід, хто буде або не буде допомагати їй? Батько задумав поїздку автомобілем, але в ньому не вистачає місця для всіх. Хто залишиться вдома?».

3. Запитання, спрямовані на виявлення того, який смисл для дитини мають намальована ситуація або певні деталі. Наприклад: «Котик на малюнку кого більше любить? А кого боїться?».

✧ **«Кінетичний малюнок сім'ї»**

Модифікація «Кінетичний малюнок сім'ї» («Kinetic family drawing - KFD») була запроваджена американськими дослідниками Р. Бернсом і С. Кауфманом (Burns R., Kaufman S.) у 1970 році.

У діяльності шкільних психологів буде корисним досвід модифікації цієї графічної проективної методики для психологічного діагностування дитини, здійсненої Р. Беяускайте (Беяускайте, 1987). Вона запропонувала стандартну процедуру її індивідуального застосування та системний підхід до аналізу результатів. Для цього загальноприйняті показники малюнків було згруповано в ряд симптомокомплексів, кожен з яких характеризував окрему особистісну рису або особливості взаємостосунків з оточуючими. Для кожного показника малюнка передбачена оцінка в балах, що залежить від його вираженості та значущості для тієї характеристики, до якої цей показник відноситься.

Запропонований варіант тесту «Кінетичний малюнок сім'ї» («КМС») зручний для практичного використання, інформативний, при повторному використанні може демонструвати динаміку психічного стану. Тест «КМС» надає багату інформацію про суб'єктивну сімейну ситуацію досліджуваної дитини, починаючи

з 3-4-річного віку. Він допомагає виявити ставлення дитини до членів своєї родини та сімейні стосунки, які викликають тривогу або конфлікти у досліджуваного, демонструють, як дитина сприймає взаємостосунки з іншими членами сім'ї та своє місце в ній.

Використовуючи тест «КМС», слід мати на увазі, що кожен малюнок є творчою діяльністю, яка не лише відображає сприйняття дитиною своєї сім'ї, але й дозволяє дитині аналізувати, переосмислювати сімейні стосунки. У цьому розумінні малюнок сім'ї не лише відображає сучасне й минуле, але також спрямований і на майбутнє, оскільки при малюванні дитина інтерпретує ситуацію, вирішує проблему актуальних сімейних стосунків. У цей момент психолог може допомогти дитині зрозуміти свою ситуацію в родині, разом з ним відшукати можливості кращої адаптації дитини у своїй сім'ї. Проте слід уникати сугестивної, внесеної ззовні інтерпретації ситуації, надаючи можливість дитині самій зрозуміти й сприйняти стільки, скільки вона може, виходячи з її психологічної зрілості.

Тест «КМС» складається з двох частин: малювання своєї сім'ї та бесіди після малювання. Для виконання тесту дитині пропонується папір формату А4, простий олівець (2М) і гумка.

Інструкція досліджуваному: «Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб її члени були чим-небудь зайняті». На всі уточнюючі запитання слід відповідати без яких-небудь вказівок. Ця інструкція дещо відрізняється від тієї, що використовується зазвичай: «Намалюй свою сім'ю так, щоб кожен її член і ти були чимось зайняті». Інструкція дещо змінена, тому що вимога малювати всіх членів сім'ї та себе не дає можливості отримати цінну інформацію про взаємостосунки дитини в сім'ї в тих випадках, коли вона малює не всіх її членів.

Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відмічати її міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання. Після завершення малюнка з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

- 1) хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї;

- 2) де працюють чи навчаються члени сім'ї;
- 3) як у сім'ї розподіляються домашні обов'язки;
- 4) які взаємостосунки дитини з іншими членами сім'ї.

У системі кількісної оцінки «КМС» враховуються формальні та змістові аспекти малюнка. Формальними особливостями малюнка вважаються якість ліній малюнка досліджуваного, розміщення об'єктів малюнка на папері, витирання малюнка чи його окремих частин, заштриховування окремих частин малюнка. Змістовими характеристиками малюнка є зображена діяльність членів сім'ї, представлених на малюнку, їхня взаємодія та розміщення, а також співвідношення речей і людей на малюнку.

При інтерпретації «КМС» головна увага звертається на наступні аспекти:

- 1) аналіз структури малюнка сім'ї (порівнювання складу реальної та намальованої сім'ї, розміщення та взаємодія членів сім'ї на малюнку);
- 2) аналіз особливостей намальованих окремих членів сім'ї (відмінності у стилі малювання, кількість деталей, схема тіл окремих членів сім'ї);
- 3) аналіз процесу малювання (послідовність малюнка, коментарі, паузи, емоційні реакції під час виконання завдання).

Розглянемо докладніше кожен аспект схеми інтерпретації.

1. Дитина не завжди малює всіх членів сім'ї. Зазвичай вона не малює тих, з ким перебуває в конфліктних стосунках. Іноді діти малюють людей, які реально не входять до складу сім'ї.

Розміщення членів сім'ї на малюнку часто показує їхні взаємостосунки. Наприклад, важливим показником психологічної близькості є реальна відстань між окремими членами сім'ї. Іноді між окремими членами сім'ї малюють різні об'єкти, які створюють перешкоду між ними. Так, доволі часто можна побачити малюнок, на якому батько сидить, заховавшись за газетою, чи біля телевізора, який відділяє його від сім'ї. Мати часто зображується біля плити, яка забирає всю її увагу. Спільна діяльність членів сім'ї свідчить про сприятливі сімейні стосунки. Малюючи свою сім'ю, деякі діти зображують усі фігури дуже маленькими та розміщують їх на нижній частині аркуша. Це може свідчити про депресивність дитини, про її почуття неповноцінності в сімейній

ситуації. На деяких малюнках домінують не люди, а речі, найчастіше меблі. Припускають, що це також відбиває емоційне занепокоєння дитини з приводу сімейної ситуації, і вона відкладає малювання членів сім'ї, а малює речі, які не мають емоційної значущості.

2. Уважається, що дитина найбільш деталізує, довше малює та прикрашає фігуру її найулюбленішого члена сім'ї. І навпаки, якщо дитина негативно ставиться до кого-небудь, то малює цю людину неповно, без деталей, іноді навіть без основних частин тіла. Коли стосунки дитини конфліктні та тривожні, емоційно неоднорідно забарвлені, вона часто використовує штрихування в зображенні того члена сім'ї, з яким у неї склалися афективні зв'язки. В аналогічних випадках спостерігається витирання та перемальовування. Важливе діагностичне значення має неадекватний розмір фігури. Наприклад, дитина намалювала молодшу сестру не тільки більшою від себе, але й більшою від батьків. Це свідчить про ту виключну увагу, яку батьки надають молодшій сестрі, про її особливе місце в ієрархії сімейних сосунків.

Необхідно відмітити, що в малюнках, особливо дітей молодшого шкільного віку, спостерігається декілька стилів малювання. Часто одним стилем малюють батька та брата, іншим – матір та сестру. Особливо відрізняється тип промальовування волосся, одягу. За тим, як дитина малює себе, можна зрозуміти, з ким вона сильніше ідентифікується (з матір'ю чи батьком), чи адекватно це статі дитини.

3. Аналіз процесу малювання дає багату інформацію не лише про сімейні стосунки дитини, але й взагалі про стиль її роботи. Коли діти, особливо середнього та старшого шкільного віку, відмовляються виконувати завдання, аргументуючи тим, що вони не вміють малювати, це цілком нормально і зрозуміло. Психолог може заспокоїти дитину, сказати, що тут важливо не стільки красиво намалювати, скільки придумати діяльність для членів сім'ї. Але бувають діти, численні відмови яких, а також манера прикривання намальованого рукою можуть свідчити про невпевненість дитини у власних силах, про її потребу в підтримці з боку дорослого. Найчастіше свій малюнок дитина починає із зображення того члена сім'ї, до якого вона дійсно добре ставиться. Іноді спостерігаються паузи перед тим, як дитина починає ма-

лювати одну з фігур. Це в деяких випадках може свідчити про емоційно неоднозначне або навіть негативне ставлення дитини. У коментарях також може проступати її ставлення до членів сім'ї, але під час виконання тесту психологу не слід вступати в розмову з дитиною.

Для тесту «КМС» також була розроблена система кількісної оцінки. Виділено п'ять симптомокомплексів:

- 1) сприятлива сімейна ситуація;
- 2) тривожність;
- 3) конфліктність у сім'ї;
- 4) почуття неповноцінності;
- 5) ворожість у сімейній ситуації.

Симптомокомплекси «Кінетичного малюнка сім'ї»

Симптомо-комплекс	№	Симптом	Бали
Сприятлива сімейна ситуація	1	Спільна діяльність усіх членів сім'ї	0, 2
	2	Переважає людей на малюнку	0, 1
	3	Зображення всіх членів сім'ї	0, 2
	4	Відсутність ізольованих членів сім'ї	0, 2
	5	Відсутність заштриховування	0, 1
	6	Гарна якість ліній	0, 1
	7	Відсутність показників ворожості	0, 2
	8	Адекватний розподіл людей на аркуші	0, 1
	9	Інші можливі ознаки	
Тривожність	1	Штрихування	0, 1, 2, 3
	2	Лінія основи – підлога	0, 1
	3	Лінія над малюнком	0, 1
	4	Лінія із сильним натиском	0, 1
	5	Витирання	0, 1, 2
	6	Перебільшена увага до деталей	0, 1
	7	Переважає речей	0, 1
	8	Подвійні або перервані лінії	0, 1
	9	Підкреслення окремих деталей	0, 1
	10	Інші можливі ознаки	0, 1

Конфліктність у сім'ї	1	Бар'єри між фігурами	0, 2
	2	Витирання окремих фігур	0, 1, 2
	3	Відсутність основних частин тіла у деяких фігур	0, 2
	4	Виділення окремих фігур	0, 2
	5	Ізоляція окремих фігур	
	6	Неадекватний розмір окремих фігур	0, 2
	7	Невідповідність вербального опису та малюнка	0, 1
	8	Переважаючі речі на малюнку	0, 1
	9	Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї	0, 2
	10	Член сім'ї, який стоїть спиною	0, 1
	11	Інші можливі ознаки	
Почуття неповноцінності	1	Автор малюнка непропорційно маленький	0, 2
	2	Розміщення фігур у нижній частині аркуша	0, 2
	3	Лінія слабка, переривчаста	0, 1
	4	Ізоляція автора від інших	0, 2
	5	Маленькі фігури	0, 1
	6	Нерухома в порівнянні з іншими фігура автора	0, 1
	7	Відсутність автора	0, 2
	8	Автор стоїть спиною	0, 1
	9	Інші можливі ознаки	
Ворожість у сімейній ситуації	1	Одна з фігур на іншому аркуші	0, 2
	2	Агресивна позиція фігури	0, 1
	3	Закреслена фігура	0, 2
	4	Деформована фігура	0, 2
	5	Зворотний профіль	0, 1
	6	Руки розкинуті в боки	0, 1
	7	Пальці довгі, підкреслені	0, 1
	8	Інші можливі ознаки	0, 1

А. Баркан (Баркан, 2014) пропонує спосіб інтерпретації результатів тесту «Малюнок сім'ї», який дозволяє виявити особли-

вості сімейної взаємодії та сімейних стосунків, роль дитини в сім'ї та стилі батьківського виховання.

Для виявлення особливостей сімейної взаємодії та сімейних стосунків автор пропонує такі параметри інтерпретації малюнка: послідовність виконання завдання; сюжет малюнка; послідовність розміщення членів сім'ї; розміри фігур членів сім'ї; величина простору між зображенням окремих членів сім'ї; місце розміщення дитини на малюнку; зображення дитиною сім'ї без себе; зображення дитиною сім'ї без якогось її члена; «доповнення» своєї сім'ї неіснуючими родичами або сторонніми людьми; зображення дитиною замість сім'ї тільки самого себе; особливості ви-малювання обличчя та інших частин тіла; гамма кольорів малюнка.

Для визначення ролі дитини в сім'ї та стосунків між іншими її членами аналізуються такі параметри інтерпретації малюнка: емоційна прив'язаність дитини до одного з батьків; нехтування дитиною в сім'ї (емоційне неприйняття); конфліктна ситуація в сім'ї; неприйняття одного з батьків; ревності до братів і сестер; неповна сім'я; єдина дитина.

Методика дозволяє розпізнати різні типи виховання дітей за малюнками: «кумир» сім'ї; гіперопіка; гіпоопіка; занедбаність (бездоглядність); виховання за типом «Попелюшки»; «цупкі шори»; виховання за типом підвищеної моральної відповідальності; виховання «в культі хвороби»; виховання за типом «кронпринца»; суперечливе виховання.

У практиці психологічної діагностики та корекції використовуються модифікації тесту «Малюнок сім'ї»:

1. Завдання намалювати сім'ю, яка зайнята якоюсь справою, наприклад, «Сім'я, яка збирає урожай яблук».
2. Завдання намалювати сім'ю, яка потрапила в якусь скрутну ситуацію, наприклад, «Сім'я під дощем».
3. Використання кольорових олівців.
4. Сім'я у вигляді символів (сім'я тварин, казкових персонажів тощо).

5. Використання тесту для дорослих і всієї сім'ї загалом, коли кожен член сім'ї малює своє «бачення» на окремому аркуші паперу.

6. Сумісний малюнок сім'ї, який виконують одночасно на одному аркуші паперу всі члени сім'ї. Діагностичне значення в цьому випадку мають також способи взаємодії, які використовуються сім'єю в ситуації спільного завдання.

✧ «Сім'я тварин»

Інструкція для дитини: «Намалюй сім'ю, що складається з тварин, так, щоб всі її члени були різними тваринами».

Можна пояснити, що йдеться про казкову сім'ю, оскільки в реальності такі сім'ї складаються з однакових тварин. Не потрібно казати дитині, що йдеться про зображення її сім'ї. Навпаки, йдеться про якусь абстрактну сім'ю. Якщо вона каже, що не вміє малювати тварин, то потрібно її заспокоїти, кажучи, що це не страшно і можна буде просто позначити, що це за тварина.

Відповіді фіксуються в протоколі. При фіксації не можна називати членів сім'ї (тато, мама, бабуся тощо), а казати просто «член сім'ї».

Питання для обговорення:

1. Що це за тварини?
2. Хто з членів сім'ї зображений на малюнку?
3. Хто з членів сім'ї головний? Чому?
4. Хто з членів сім'ї найслабкіший? Чому?
5. Де це все відбувається? (Де вони всі зараз знаходяться?)
6. Чим всі вони зайняті? Вони щось роблять разом? А чим зайнятий кожний з тих, хто є на малюнку?
7. Які в них взаємовідносини?
8. Чи бувають у них конфлікти? Через що вони відбуваються? Хто з членів родини і як поводить себе в конфліктній ситуації?
9. Як всі члени родини поведуться в конфліктних ситуаціях?

✧ *Обробка і аналіз отриманих результатів*

Склад сім'ї

- Відповідає складу сім'ї дитини.
- Відповідає її ідеальному уявленню про сім'ю.
- Сім'я зображена разом.
- Хтось з членів сім'ї зображений окремо.
- Хтось з членів сім'ї не зображений.

Домінуюча фігура

- Є найбільшою.
- Особистісні риси персонажу (тварина, що є домінуючою або демонстративною в порівнянні з іншими).

Найбільш важлива фігура в сім'ї

- Зображена першою.

Симптомокомплекси за малюнком «Сім'я тварин»

Симптоматичні комплекси	Симптом
<i>Сприятлива сімейна ситуація</i>	Розташування членів сім'ї близько один до одного. Всі члені сім'ї дивляться на глядача або один на одного. Спільна діяльність усіх членів сім'ї. Зображення всіх членів сім'ї. Відсутність ізольованих членів сім'ї. Відсутність штриховки. Хороша якість ліній. Відсутність показників ворожості. Адекватне розташування фігур на аркуші. Інші можливі ознаки.
<i>Надтісні контакти в сім'ї</i>	Розташування всіх членів сім'ї тісно один з одним. Перекривання однієї фігури іншою.
<i>Замкненість родинного життя</i>	Розташованість кінцівок у напрямку один до одного (інтровертність поз). Відсутність кінцівок. Наявність рами, в якій замкнена сім'я.
<i>Ієрархізація сімейного життя, відсутність єдності всіх членів сім'ї</i>	Наявність окремих тісних груп. Значна різниця в розмірі одних членів родини в порівнянні з іншими. Значна різниця в просторовому розміщенні членів сім'ї.

<i>Сексуалізація членів родини</i>	Наявність явних ознак статі в окремих членів сім'ї. Відмінний від решти частин сильний натиск на олівець в районі статевих органів.
<i>Порушення емоційних контактів</i>	Підкреслено недбале зображення всіх членів сім'ї або окремих її членів. Відсутність членів сім'ї, з якими дитина живе в теперішній час. Наявність членів сім'ї, які живуть окремо. Наявність сторонніх осіб. Розділення персонажів вертикальними лініями. Значна відстань між членами сім'ї, особливо коли їх мало. Члени сім'ї відвернулися один від одного. Зображення членів сім'ї холоднокровними істотами. Схематичне, неіндивідуалізоване зображення. Відхилення від інструкції. Вибір емоційно неприязних тварин. Відсутність загальносімейних справ: кожен член сім'ї займається своєю особистою справою. Наявність домашніх тварин.
<i>Конфліктність у сім'ї</i>	Бар'єри між фігурами. Витирання окремих фігур. Відсутність головних частин тіла у деяких фігур. Ізоляція окремих фігур. Неадекватна величина окремих фігур. Невідповідність вербального опису і малюнка. Переважають речей. Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї. Член (члени) сім'ї, що стоїть спиною. Вибір емоційно негативних тварин (черв'як, змії, летючі миші тощо). Опис взаємовідносин як агресивних. Наявність антисоціальної тематики. Карикатурне зображення окремих членів сім'ї.
<i>Агресія і ворожість сімейній ситуації</i>	Одна фігура на іншому аркуші або на протилежному боці аркуша. Агресивна позиція фігури. Закреслена фігура. Деформована фігура. Обернений профіль. Кінцівки, розведені в сторони. Наявність агресивних ознак (роги, кігті тощо). Наявність ознак вербальної агресії (зуби, клики). Хижаки.

<i>Почуття неповноцінності</i>	Персонаж, що співвідноситься з фігурою дитини, непропорційно маленький. Розташування фігур у нижній частині аркуша. Лінія слабка, переривчаста. Ізоляція дитинчати, що може ідентифікуватися з автором малюнка, від інших. Маленькі фігури. Нерухома порівняно з іншими фігура, що може відповідати авторові. Відсутність фігури, що може бути співвіднесена з автором. Фігура, що може бути співвіднесена з автором, стоїть спиною. Інші можливі ознаки.
<i>Тривожність</i>	Штриховка. Лінія основи – підлога чи земля. Лінія над малюнком. Лінія з сильним натиском. Стирання. Надмірна увага до деталей. Переважання речей. Подвійні чи переривчасті лінії. Підкреслювання окремих деталей. Інші можливі ознаки.

Діагностична процедура за модифікацією «Малюнок сім'ї у вигляді напівказкових тварин» (Кондратенко, Богуславська, 2000) передбачає переказ дитині молодшого шкільного віку наступної уявної історії:

«На планеті Плюм-блюм живуть чарівники, які чомусь вважають, що час від часу всім хоч на п'ять хвилин слід перетворюватися на тваринок. А ще на планеті Плюм-блюм є телевізор, з допомогою якого плюм-блюмці отримують відомості про життя на інших планетах. На жаль, телевізори у них тільки чорно-білі, а тому плюм-блюмці вічно потрапляють у халепу, бо не знають, якого кольору або кольорів бувають їхні улюблені тваринки. А знаєш, нещодавно один такий чарівник пролітав нашим містом і всіх, хто потрапляв йому на очі, перетворював на тваринок. От було весело, правда? Давай і ми пограємося у цього чарівника. Уяви, що він завітав до тебе додому й зачарував твою сім'ю. Намалюй свою у сім'ю у вигляді тваринок та розфарбуй їх. Не за-

будь, що які на вигляд наші тваринки, чарівник знає, а от якого вони кольору – ні».

Якщо дитина після інструкції запитує: «То кого намалювати?», слід повторити: «Намалюй свою сім'ю у вигляді тваринок».

Значення слова сім'я пояснювати не треба. Час на проведення обстеження не обмежується.

В протоколі фіксується:

1. Порядок малювання членів сім'ї.
2. Послідовність малювання деталей.
3. Довгі паузи.
4. Дитячі спонтанні коментарі.
5. Порядок вибору кольорів.

Для проведення тестування потрібен аркуш білого паперу, вісім кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, фіолетовий, сірий, коричневий, жовтий), один простий олівець, гумка.

Після закінчення роботи слід спробувати отримати додаткову інформацію за допомогою запитань. При цьому в жодному разі не слід ставити запитання, що вимагають пояснень вибору тваринки чи кольорів, оскільки запитання «чому?» сприймається дітьми як осуд виконаної роботи, чи наявність у ній помилки. В такому випадку дитина, виправдовуючись, починає шукати прийняттого для дорослого пояснення.

Для правильного розшифрування малюнка слід знати реальний склад сім'ї дитини, хто з родичів живе спільно, а хто окремо, вік братів та сестер.

Інтерпретація малюнків будується на основі стандартного тлумачення із залученням додаткових відомостей, отриманих завдяки підвищеній інформативності пропонованого варіанту.

Як правило, діти молодшого шкільного віку точно відображають весь склад своєї сім'ї. Зустрічаються включення значимих родичів (частіше бабусь, дідусів, рідше інших членів родини), які живуть окремо. Зворотна ситуація, коли дитина виключає із складу сім'ї когось, хто насправді до неї належить, свідчить про наявність певного конфлікту устосунках дитини із виключеною особою, напруженість міжособистісних взаємин. Ступінь та рі-

вень усвідомлюваності дитиною свого конфлікту із «виключеним» членом родини можна перевірити за допомогою запитання: Подивись на свій малюнок і скажи, чи всіх членів сім'ї ти намалював? Якщо дитина зразу згадує і домальовує відсутнього, то це швидше свідчить про низький внутрішньосімейний статус виключеного члена родини, ніж про конфлікт між ним і дитиною. В цьому випадку домальовування часто супроводжується коментарями типу: Ой, як же це я забув бабусю, дідуся, сестру... Додаткового вивчення потребують випадки коли «забуваються» головні члени родини – батько та мати.

В залежності від інших компонентів малюнка, «забування самого себе» може свідчити як про надцінність сім'ї для дитини, так і про відчуття власної меншовартості себе для сім'ї.

Наявність глибоких порушень внутрішньосімейних стосунків можна припустити тоді, коли дитина усвідомлено виключає певного члена сім'ї зі свого малюнку. Тоді на запитання: «Чи всі члени намальовані?» дитина відповідає: «Так, всі». На додаткове запитання, а де ж подівся відсутній на малюнку член сім'ї, найчастіше дається відповідь, що виключена особа кудись пішла.

Не менш важливими для розуміння стосунків, що панують у родині, поряд з виключеннями, є додаткові вclusions, розширення складу сім'ї. В цьому разі для правильної інтерпретації слід розрізняти (за допомогою бесіди з дорослими членами родини) випадки, коли включені члени родини тільки формально живуть окремо, а насправді входять в єдиний сімейний колектив з тими, коли включення не фіксують реального стану речей, а відображають суб'єктивні бажання дитини.

Так якщо дитина більшу частину свого позашкільного життя проводить з дідусем та бабусею і тільки пізно увечері переходить під опіку батьків, то в цьому випадку дідусь чи бабуса є для малюка повноцінними членами його сім'ї, не менш, а то й більш важливими, ніж батьки, попри те, що формально вони й не живуть разом в одній квартирі. Тому таке включення не несе жодного додаткового навантаження.

Інша справа, коли на малюнку з'являються люди, які не тільки формально, але й реально не є членами сім'ї. Тоді таке вклю-

чення може свідчити про те, що дитина не може задовольнити свої базові потреби в межах своєї сім'ї. Досить часто поява зайвого дорослого говорить про відсутність достатнього емоційного контакту дитини з батьками, потребу в більшій захищеності, опіці. Включення до складу сім'ї іншої дитини свідчить про наявність афіліативних проблем, потреби (в залежності від характеру малюнку) в міцних дружніх стосунках або в опіці над кимсь, захисті когось.

Розміщення фігур на аркуші в запропонованому варіанті методики є не настільки інформативним, як у стандартному варіанті, хоча й тут варто звернути увагу на групуванні членів сім'ї, наявність явного віддалення певної особи від усіх інших. Оскільки учні початкової школи в значній мірі ще залишаються егоцентристами, то випадок, коли дитина починає малювання з себе слід визнати звичайним. Будь-яке зміщення в порядку в окремих випадках може свідчити про певне невдоволення дитини своїм домашнім статусом, і чим далі відсувається початок малювання себе, тим вище це невдоволення. Другим, як правило, малюється найбільш значимий для дитини член родини. Якщо два члени сім'ї є однаково важливі для дитини, то вони малюються один за одним, але зміщуються у просторі, розміщуючись вертикально один над одним, причому частіше зверху зображається той, хто в цій парі домінує (хоча бувають випадки, коли домінуючий член пари зображається знизу). Взагалі порушення лінійності найчастіше свідчать про складну систему ієрархічних стосунків у родині. Якщо на малюнку фігури групуються на одній стороні листка і на папері залишається багато вільного місця, то таке розташування може бути показником того, що дитина відчуває дискомфорт від родинної замкнутості й має потребу в розширенні родинних зв'язків.

Головне смислове навантаження при інтерпретації малюнка сім'ї у вигляді напівказкових істот припадає на вибір дитиною істоти, що уособлює того чи іншого члена родини. Як свідчить аналіз дитячих малюнків, найкращі, найгармонійніші родини складаються з однакових або не ворожих один одному тварин.

При цьому вибір тварини може представляти уявлення дитини не про внутрішньосімейний, а зовнішній соціальний статус родини в цілому. Так, мишача сім'я може бути такою ж дружною і згуртованою, як сім'я білок чи оленів. З іншого боку змалювання членів сім'ї у вигляді хай навіть і позитивно оцінюваних, але ворожих один одному істот є показником можливості конфліктних стосунків між членами родини. Так і собака і кішка самі по собі є прекрасними тваринами з достатньо високим позитивним рейтингом, та й для дитини мама – дуже хороша й тато дуже хороший, от тільки стосунки між ними гармонійними ніяк не назвеш.

Особливе місце в дитячих малюнках займають зображення птахів. Переважно це ті члени родини, які дуже дорогі дитині або важливі для сім'ї в цілому, але з якими дитина не може налагодити достатні емоційні зв'язки внаслідок віддаленості, відстороненості змальовуваного пташкою члена родини від тих проблем, що турбують дитину.

Порушення пропорції в малюнку є показником домінування, важливості переваги над іншими «збільшеного» члена родини.

Колір у малюнку сім'ї, відіграє тільки допоміжну роль, оскільки на практиці неможливо так підібрати олівці чи фломастери, щоб вони точно відповідали кольорам тесту Люшера. З огляду на це слід підходити дуже обережно до інтерпретації кольорової гами малюнка, звіряючи отримані з її допомогою відомості з іншими показниками. При аналізі важливо звернути увагу на вибір перших двох кольорів або кольору, бо саме на цю групу припадає основне смислове навантаження, представлення відчуття дитиною внутрішньої сутності намальованої тварини. Відступ від цього принципу доцільний лише тоді, коли третій колір покриває більше половини тіла зображеної істоти. Тоді саме він, а не перший вибраний дитиною колір відіграє домінуючу роль і може бути поставлений на перше місце.

Для правильної інтерпретації малюнка слід постійно пам'ятати, що він є лише відображенням внутрішніх, часто погано усвідомлюваних відчуттів дитини, які можуть під впливом недовготривалих зовнішніх обставин спонтанно змінюватись.

Тому для отримання достовірнішого результату при можливості краще проводити тестування двічі з інтервалом в один день.

В практиці шкільного психолога обстеження часто доводиться проводити в присутності когось із членів сім'ї дитини. В такому випадку інтерпретація малюнка має свої особливості: майже завжди дитина дещо завищує статус присутнього члена сім'ї.

Виключення із малюнка присутнього родича є показником або вкрай напруженого відкритого конфлікту між ним і дитиною, або говорить про зневаження присутньої особи в родині. В останньому випадку дитина просто жаліє присутнього члена сім'ї й не хоче виявляти йому реальний стан речей.

- ❖ Баркан А. И. О чем говорят рисунки детей: руководство для родителей и педагогов. М.: Этерна, 2014. 207 с.

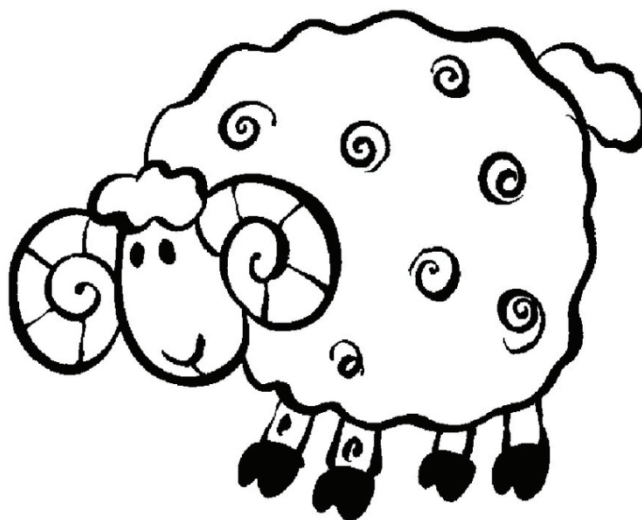
Беляускайте Р. Ф. Рисуночные пробы как средство диагностики развития личности ребенка. *Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога* /Под ред. И. В. Дубровиной. М., 1987.

Василькевич Я. Проблема ефективності та інтерпретації графічних проєктивних методів сімейної діагностики. *Humanitarium*. Серія: Психологія. 2019. Вип.1.

Кондратенко Л. О., Богуславська Л. О. Малюнок сім'ї у вигляді напівказкових тварин. *Психологія: зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова*. К., 2000. Вип. 2.

Хоментаскас Г. Т. Использование детского рисунка для исследования внутрисемейных отношений. *Вопросы психологии*. 1986. № 1.

Хоментаскас Г. Т. Психодиагностика межличностных отношений. Методика «Рисунок семьи». *Общая психодиагностика*/Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. СПб.: Изд-во «Речь», 2004.

МЕТОДИКА «БАРАНЧИК У ПЛЯШЦІ»

Проективна методика «Баранчик у пляшці» дозволяє оцінити картину світу дитини, її взаємодію з найближчим оточенням, ранні відносини з матір'ю, спосіб сепарації, наявність ресурсів для процесу відділення.

Тест використовують для діагностично-корекційної роботи з молодшими школярами та підлітками, яким пропонується уявити і намалювати «баранчика в пляшці». Як зазначає автор методики Тетяна Репнова, замість баранчика, може бути хто завгодно: зайчик, котик, пташка... На формулювання саме такого проективного завдання її надихнув найвідоміший твір Екзюпері: вперше зустрічаючись з пілотом маленький принц просить того намалювати баранця. По завершенню малювання дитину просять придумати історію про баранчика, в якій треба розповісти про шлях його виходу з пляшки.

Матеріал: лист паперу формату А4, звичайний олівець (бажано М чи 2М), кольорові олівці.

Інструкція для дитини: «Намалюй, будь ласка, баранчика в пляшці».

Після того, як дитина намалює проводиться опитування:

1. Як баранчик опинився у пляшці?
2. Як йому там почувається у пляшці?
3. Яким він бачить оточуючий світ з пляшки?
4. Про що він мріє?
5. Чого він боїться?
6. Який у нього настрій?
7. Скільки йому років?
8. Чи чекає баранчик допомоги? Якщо так, то від кого та якої саме?
9. Чи хоче він вибратися?
10. Чи може він вибратися та яким способом?

✧ *Інтерпретація*

Баранчик символізує автора роботи. Наскільки яскраво, чітко, пухнасто промальований баранчик, настільки легко і позитивно дитина відчуває себе в батьківській родині і навпаки. Наявність добре промальованих ріжків і ніг – ознака впевненості, відстоювання своєї думки, демонстрація опору дитини по відношенню до батьків. Роги і копита часто зустрічаються в роботах підлітків, коли відбувається процес психологічного та емоційного звільнення від батьківської влади. Якщо автор зображує баранчика в негативному образі, це трактується як неприйняття себе.

Пляшка – символ батьківської сім'ї. Обриси пляшки мають своє значення. М'які, плавні, округлі форми пляшки можуть трактуватися як близькість автора роботи до мами та символізувати потребу в її увазі й турботі. Більш різкі, кутасти форми пляшки – в характері автора роботи переважає орієнтація на батька, чоловічі риси характеру.

Розташування баранчика в пляшці. Баранчик твердо стоїть на ногах на дні пляшки – дитина перебуває в сім'ї, де відчуває стабільність, стійкість. Пляшка може бути зображена як в горизонтальному так і у вертикальному положенні. Спрямованість баранчика до пляшкового горла може трактуватися як бажання вийти з пляшки, звільнитися від батьківської залежності. Варі-

ант розташування баранчика спиною до пляшкового горла можна тлумачити як ознаку певних побоювань пов'язаних з самотійністю, небажанням позбуватися батьківського впливу.

Слід звернути особливу увагу на шийку пляшки, зіставити її з розмірами баранчика. Чи зможе баранчик при бажанні вийти з пляшки? І чи хоче взагалі баранчик вийти з пляшки?

Часто-густо зустрічаються малюнки, де пляшка закрита пробкою, що може тлумачитись як наявність потужного контролю з боку батьків, прояв гіперопіки, коли всі рішення приймаються без врахування думки дитини. Коли внутрішній простір пляшки прикрашається елементами інтер'єру, створюється замкнений затишний мікроклімат, це свідчить як про надмірність батьківського піклування так і про те, що дитина сприймає таку опіку позитивно. Забезпечуючи дитину усім необхідним, батьки тим самим позбавляють її права приймати самостійні рішення, уявляти життя поза межами сім'ї, що може призвести до соціальної несміливості, невпевненості у власних силах.

Надбита чи розбита пляшка може трактуватися як наявність психологічних травм, пережитих дитиною в сім'ї.

Підлітки можуть малювати пляшку, підписуючи її назвою алкоголю, що свідчить про певну зацікавленість спиртними напоями. У подібних випадках педагогам і психологам варто вдатися до превентивних виховних заходів.

Важливо куди саме повернута пляшка:

вгору – орієнтація на чоловічий принцип мислення, раціоналізм, активність;

донизу – орієнтація на матір, фіксування на перешкодах до задоволення ситуативних потреб;

ліворуч – пасивність, бездіяльність, акцент на минулому, острах активності, тенденція до роздумів, відсутність претензії на самоствердження, фіксація на ситуаціях з минулого.

праворуч – спрямованість на майбутнє, непокора, безкомпромісність.

- ❖ Методика «Барашек в бутылке»: выявляем эмоциональные проблемы в семье. *Справочник педагога-психолога. Детский сад.* 2017. №8.

МЕТОДИКА «НЕІСНУЮЧА ТВАРИНА»

Популярну проєктивну методику, що отримала назву «Неіснуюча тварина», розробила у 1970-х роках практичний психолог Майя Дукаревич. Тест передбачає малювання фантастичної тварини та складання історії про неї. Методика допомагає з'ясувати особистісні особливості дорослих і дітей: сферу спілкування, агресивність, реакції на емоційне навантаження, ознаки можливої нейропсихічної патології.

Інструкція для дитини: «Я хочу подивитися, наскільки у тебе розвинута уява, фантазія (як ти вмієш фантазувати). Придумай і намалюй тварину, якої насправді немає, ніколи не було і яку до тебе ніхто не придумав – ні в казках, ні в комп'ютерних іграх, ні в мультфільмах».

Після малювання з дитиною проводиться бесіда, під час якої ставляться запитання: де живе тваринка та хто її оточує, чи

впевнена ця тваринка у собі, як вона спілкується з іншими тваринками, які у неї якості, яких якостей їй не вистачає. Ці питання дозволяють дитині у метафоричній формі виявляти власні почуття, знання, що є важливим у контексті дослідження впевненості у собі. Метафоричність тесту сприяє зниженню тривожності та напруженості дитини щодо його виконання.

Якщо дитина каже, що не знає, як малювати, не вміє, не може нічого придумати, то потрібно її підбадьорити, пояснити, що для цього завдання нічого не треба вміти. Оскільки потрібно намалювати тварину, якої не існує, то не має значення, якою вона вийде. Якщо досліджуваний довго думає, не починаючи малювати, то слід порадити почати малювати, як вийде, а далі придумувати в ході малювання.

Коли малюнок зроблено, потрібно попросити дитину придумати тварині назву. Якщо не виходить, то цю частину завдання пропускають. Якщо не все ясно, потрібно прояснити, які частини тварини відповідають яким частинам тіла.

Якщо намальована існуюча тварина, якій дається відповідна назва (вовк, заєць), то просять зробити ще один малюнок. Інструкція повторюється. Якщо і вдруге малюється існуюча тварина, то робота з тестом припиняється. Якщо ж про існуючу тварину кажуть, що вона не зовсім звичайна (чарівний заєць), то завдання вважається виконаним.

Після того, як тварину названо, психолог просить розказати про неї: «Зараз розкажи про цю тварину, про її спосіб життя. Як вона живе?» Розповідь записують, по можливості, дослівно. Якщо в розповіді недостатньо деталей, то після закінчення роботи задають додаткові питання:

- Що вона їсть?
- Де живе?
- Чим займається?
- Що любить більш за все?
- А чого більш за все не любить?
- Вона живе сама або з кимось?
- Чи є в неї друзі? Хто вони?
- А вороги в неї є? Хто вони? Чому вони вороги?

- Чого вона боїться? Чи вона нічого не боїться?
- Якого вона розміру?

Доцільно також запропонувати дитині уявити, що ця тварина зустріла чарівника, який готовий виконати три її бажання (будь-які), і запитати, які могли б бути ці бажання. Всі дані фіксуються в протоколі.

✧ *Інтерпретація*

Творчі можливості виражені звичайно кількістю поєднаних у фігурі елементів: банальність, відсутність творчого початку приймають форму «готової», існуючої тварини (люди, коні, собаки, свині, риби), до яких лише прилаштовується «готова» існуюча деталь, щоб намальована тварина стала неіснуючою – кішка з крилами, риба з пір'ям, собака з лапами і т. п. Оригінальність виражається у формі побудови фігури з елементів, а не цілих заготовок.

Нездатність зобразити неіснуючу тварину (зображення тільки існуючих) – низький рівень розвитку уяви, можливі розумова відсталість, затримка психічного розвитку, високий рівень тривожності, педагогічна запущеність.

Співвідношення розмірів неіснуючої тварини та аркуша паперу:

Маленький малюнок – невпевненість у собі. Великий малюнок – нездатність до планування діяльності, імпульсивність поведінки.

Положення малюнка на аркуші. У нормі малюнок розташований по середній лінії вертикально поставленого аркуша.

Положення малюнка ближче до верхнього краю аркуша (чим ближче, тим більш виражено) трактується як висока самооцінка, незадоволеність своїм положенням у соціумі, недостатністю визнання з боку оточення, як претензія на просування і визнання, тенденція до самоствердження.

Положення малюнка в нижній частині – зворотна тенденція: непевність у собі, низька самооцінка, пригніченість, нерішучість.

чість, незацікавленість у своєму становищі в соціумі, у визнанні, відсутність тенденції до самоствердження.

Відхилення малюнка вліво – імпульсивність, схильність до практичної діяльності; вправо – раціоналізм, схильність до аналізу, непрактичність.

Просторова орієнтація:

Голова повернена вліво – тенденція до рефлексії, ухилення від відкритих дій, очікування, коли з'являться благополучні обставини.

Голова повернена вправо – схильний діяти без роздумів, проявляти ініціативу.

Голова «безсильно» схиляється до землі – виснаженість, невпевненість у собі.

Високо (гордо) піднята голова – впевненість у своїх силах.

Фігура повернена в анфас – егоцентризм.

Неіснуюча тварина намальована зі спини – голова повернена «в середину» малюнка – труднощі у спілкуванні, відчуження.

Співвідношення розмірів голови та тулуба (порушення пропорцій):

Маленька голова – переоцінка фізичної сили, недооцінювання значення інтелекту.

Дуже велика голова – ерудиція, схильність до рефлексії.

Деталі голови:

Органи чуття – їх розміри і кількість вказують на зацікавленість в інформації, на схильність пильно слідкувати за тим, що відбувається, підглядати, підслуховувати і т.д.

Обмеженість числа і розмірів органів чуття (їх повна відсутність) – інтровертованість, концентрація на собі.

Екзотичні органи чуття (локації, рентгенівський зір, надвідчуття і т.д.) – реакція на інформаційний голод, інтерес до чужих таємниць, тривожність.

Очі:

Широко відкриті, з сильно промальованою райдужкою – переживання страху, тривожність.

Закриті очі – труднощі у спілкуванні, беспорядність. Вії зазвичай малюють ті діти, які приділяють велику увагу оформленню зовнішності, для яких значимі проблеми статі.

Вуха: зацікавленість в інформації; значимість думки оточуючих про себе.

Довгий ніс: прагнення розширити свої можливості; які саме визначає призначення носу (хобот, дзьоб, жало і т.п.).

Рот: як орган споживання вказує на «апетит» неіснуючої тварини, на вираженість тенденції «присвоєння» їжі, а в символічному плані – речей, предметів.

Великий, широко відкритий рот вказує на балакучість суб'єкта.

Вискалені зуби, відкритий, замальований рот, висунутий, роздвоєний язик (жало) – про вербальну агресивність, уїдливість висловлювань.

Рот щілиноподібний, у вигляді букви «О», відкритий як для крику – ознака утрудненого спілкування, тривожності, потреби у допомозі, схильність до висловлювання скарг.

Рот з опуклими губами вказує на чуттєвість.

Додаткові деталі голови:

Пір'я, волосся у вигляді складної зачіски (іноді з бантиками) – демонстративність.

Чорне волосся, густа шерсть, голки, шипи, роги – агресивний самозахист.

Тулуб:

Масивний – запас сил, енергії, функціональні можливості (рухливість чи малорухливість).

Потреба у самозахисті характеризується кількістю виступів (шипів, шерсті, голок, панцирів).

Спрямованість захисту – відповідно просторовому розташуванню: верхній контур фігури – проти дорослих, які мають можливість накласти заборону, обмеження, здійснити примус (старших за віком, батьків, вчителів); нижній контур – захист проти насмішок, невизнання, відсутність авторитету у однолітків чи молодших за віком, боязнь осуду; бічні контури – недиференці-

йована боязкість і готовність до самозахисту будь-якого порядку і в різних ситуаціях; те ж саме – елементи «захисту», розташовані не по контуру, а всередині контуру, на самому корпусі тварини. Праворуч – більше в процесі діяльності (реальної), ліворуч – більше захист своїх думок, переконань, смаків.

Поєднання тулуба і голови – показник надійності, захищеності чи незахищеності (при тонкій шиї).

Довга шия може трактуватися і як прагнення до розширення своїх можливостей – так само, як і ніс.

Більш ніж одна голова – наявність внутрішніх суперечностей, протилежно направлених тенденцій.

Кінцівки – їх кількість і міцність визначає відношення до практичної діяльності та її зміст. Кігті, присоски і т.п. – ознака агресивності.

Однотипність кінцівок («сороконіжка») – конформність суджень, ригідність, банальність мислення.

Різноманітність кінцівок – прояв творчої активності, їх чудернацьке поєднання – оригінальність мислення, вільнодумство.

Старанне поєднання з тулубом – обґрунтованість і продуманість поведінки.

Крила: мрійливість, прагнення втекти від повсякденної рутини, пошук себе.

Хвіст: виражає відношення до себе, своїх дій (направлений вправо) або думок (вліво).

Піднятий вгору пишний хвіст – бадьорість, впевненість.

Опущений вниз «падаючий» – невпевненість, виснаженість.

Довгий, звивистий, роздвоєний хвіст – амбівалентність самооцінки, внутрішній конфлікт.

Аналізуючи малюнок в цілому, враховується загальна кількість і оригінальність деталей – як показник продуктивності та оригінальності мислення.

Слід звернути увагу на акцентуванні статевих ознак у неіснуючої тварини (вим'я, статеві органи, жіночі груди), як показник фіксації на проблемах сексуальності.

Уподібнення людині – прямоходіння, людське обличчя, наявність одягу: ознака інфантильності, емоційної незрілості.

Акцентування органів виведення (задній прохід, дефекація) вказує на зневагу до норм поведінки, схильність до хуліганських дій.

Механічні включення в тіло тварини: антена, лампочки, колеса, гусениці, пропелери, гребний гвинт, триноги, кнопки, клавіші, приладова дошка, важелі та ін. – зазвичай відмічаються у дітей, схильних до оригінальних суджень, інакшого мислення.

Оцінка ліній: сильне натискання чи «павутинка» – показники сили чи слабкості м'язового тонусу; довжина і точність ліній, їх з'єднання – показники координації, балансу збудження і гальмування; «падаючі», «зісковзуючі», «лізуть вгору» – направленість агресії на інших чи на себе («падаючі лінії»).

Тематично тварини діляться на загрозливих, погрожуючих, нейтральних (подібності лева, бегемота, вовка чи птиці, равлики, мурашки, або білки, собаки, кішки). Це ставлення до власної персони і до свого «Я», уявлення про своє становище в світі, начеб ідентифікація себе за значимістю (з зайцем, комашкою, слоном, собакою і т. д.).

Назва неіснуючої тварини може виражати раціональне з'єднання смислових частин (літаючий заєць, «бегекот», «мухожер» і т. п.). Інший варіант – словотвір з книжково-науковим, іноді латинським суфіксом або закінченням («ратолетіус» і т. п.). Перше – раціональність, конкретна установка при орієнтуванні та адаптації; друге – демонстративність, направленість головним чином на демонстрацію власного розуму, ерудиції, знань. Зустрічаються назви поверхнево-звукові, без будь-якого осмислення («ляліє», «ліюшана», «гратекер» і т. п.), що знаменують легковажне ставлення до оточуючих, невміння враховувати сигнал небезпеки, наявність афективних критеріїв в основі мислення, перевага естетичних елементів в судженнях над раціональними. Спостерігаються також іронічно-гумористичні назви («ріночурка», «пузиренд» і т. п.) – при відповідно іронічному ставленні до оточуючих. Інфантильні назви мають зазвичай повторювані елементи («тру-тру», «лю-лю», «кус-кус» і т. п.). Схильність до фантазування (частіше захисного порядку) виражена зазвичай по-

довженими назвами («аберосінотіклірон», «гулобарніклетаміє-шінія» і т. п.).

✧ Симптоматичні комплекси

Тривожність, емоційна напруженість:

Нездатність зобразити неіснуючу тварину (зображення тільки існуючих).

Множинні лінії.

Стирання і виправлення.

Штриховка малюнка.

Сильний натиск (затемнення частини малюнка).

Великий розмір (малюнок займає весь аркуш).

Оточуючі бояться тварину.

Наявність кількох голів, які сваряться.

Тварина не така, як всі, і хоче стати такою, як оточуючі.

Зображення не вміщується на аркуші.

Надлишкова кількість органів чуття.

Надмірна чуттєвість.

Наявність неоформлених об'єктів (дим, калюжі, хмари).

Розумова відсталість, затримка психічного розвитку:

Нездатність зобразити неіснуючу тварину (зображення тільки існуючих).

Вимерла тварина.

Збіднена уява:

Нездатність зобразити неіснуючу тварину (зображення тільки існуючих).

Ознаки можливої психічної патології:

Спотворення форми голови, форми очей, відсутність голови при збереженні схеми людського тіла.

Акцент на темі вбивств і пожирання жертв.

Розходження між грубою агресивною тематикою в розповіді і в символіці малюнка тварини.

Логічні порушення в зображенні і описі.

Зображення внутрішніх органів.

Змінність тварини.

Неточність в використанні понять (йдеться про одне, а відповідь про інше).

Протиріччя між малюнком і розповіддю.

Наявність ран і каліцтв.

Порушення інструкції.

Депресія, знижений настрій:

Зменшений розмір.

Знаходження малюнка внизу аркуша.

Опис пригніченого емоційного стану.

Одинока тварина.

Страх змін при описі тварини.

Тема смерті.

Низький рівень агресивності:

Відсутність агресивної символіки (засобів нападу).

Відсутність ознак агресивності при описі життя тварини.

Підвищена агресивність:

Гострі виступи або вирости.

Наявність засобів (органів) нападу.

Схильність до вербальної агресії.

Підкреслення зубів.

Завеликий рот.

Страх агресії і захисна агресія.

Прагнення захистити тварину.

Незвичайно великий розмір тварини (при описі), бажання бути ще більшою.

Захист через напад.

Невротичні стани, в тому числі невротична агресія:

Наявність укусів, інших ран на тілі.

Емоційно неприємні місця проживання.

Неприятна їжа.

Наявність страхів, в тому числі невротичних (страх дрібних тварин, змії тощо).

Наявність ознак контролю (посилена лінія контуру, довга шия тощо).

Грубе викривлення форми очей.

Висмоктування крові жертв.

Порушення зв'язності мови.

Посилення ознак тривоги при описі тварини.

Множинність ліній.

Розпадання форми.

Спроби уникнути завдання.

Зображення кровоносних судин.

Екстравертність:

Наявність різноманітних, часто спрямованих в різні сторони органів.

Наявність рук людини.

Розставлені в сторони руки.

При описі тварини велика кількість зв'язків з навколишнім світом.

Відповідність тварини схемі людини.

Висока потреба в спілкуванні:

Зображення людиноподібних істот, особливо при збільшеній кількості кінцівок, крил, щупальців тощо.

Інтровертність:

Відсутність кінцівок.

Кінцівки повернені до тіла.

Наявність захисних засобів (панцир, броня тощо).

Тварина у вигляді замкненого контуру.

Відсутність органів.

Відсутність внутрішньої структури.

Демонстративність:

Вигадливе зображення.

Особлива краса тварини.

Ексклюзивність тварини, її достоїнств.

Прагнення прикрасити тварину.

Наявність різноманітних деталей.

Проблеми соціалізації:

Віддалене і безлюдне місце проживання.

Відсутність друзів.

Оточуючі бояться тварину.

Тварина не така, як всі.

Нав'язливо повторюються роздуми на морально-етичні теми.

Занадто оригінальна тварина.

Невидима тварина.

Відхилення від загальноприйнятих зображень тварин.

Наявність геометричних фігур у зображенні фігури.

Великий розмір.

Проживання на незаселеному місці.

Ворожість до людей.

Поїдання людей.

Поїдання неїстівних речей.

Механічна конструкція.

Формалізоване спілкування, спрямоване більш на отримання інформації, ніж на емоційний контакт.

Відокремленість від оточуючого середовища.

Відсутність органів спілкування.

Наявність занадто великої кількості одних органів (очі, вуха) при відсутності інших (руки, рот).

Захисні механізми (панцир, броня).

Потреба ховатися.

Відчуття спрямованої на тварину агресії з боку інших істот.

Асоціальність:

Теми поліції, злочинців, злочинів.

Моралізування.

Негативні оцінки інших.

Наявність асоціальної тематики (наркотики, алкоголь).

Низька потреба в спілкуванні:

Механічні конструкції або наявність механічних частин.

Емоційна лабільність:

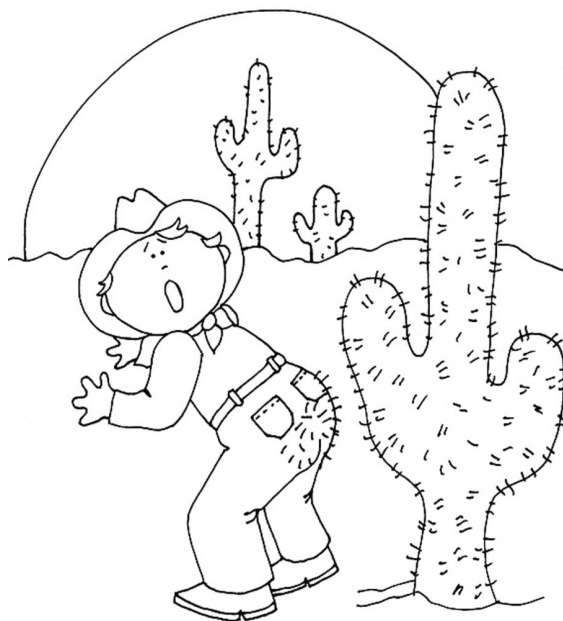
Коливання сили натиску на олівець.

Коливання деталізованості і акуратності зображення.
Емоційна ригідність, епілептоїдність:
 Надмірна деталізація.
 Однаковий сильний натиск на олівець.
 Одноманітне перераховування окремих деталей при описі тварини або наявність таких деталей на малюнку.
 Підвищена акуратність малюнка.
Астенічність:
 Недоведеність ліній до кінця.
 Незавершеність роботи.
 Теми сну.
 Теми втоми.

- ❖ Домнина А. И., Голованова С. О., Мочалова А. С., Шамина Е.М. Методика «Несуществующее животное» как способ диагностики личностных особенностей. *Современные научные исследования и инновации*. 2017. №12.

Маслюк А. М. Проективна методика «Неіснуюча тварина»: практичні аспекти. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету*. 2011. Вип.14.

Маханькова П. В., Бакр В. Ф., Худякова А. Д. Выявление неблагоприятных состояний у детей 7-13 лет посредством методики «Несуществующее животное». *Акмеология*. 2016. № 1.

МЕТОДИКА «КАКТУС»

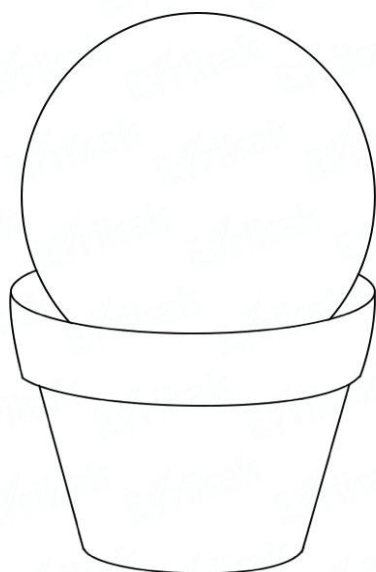
Метою графічного тесту «Кактус» (Панфілова, 2000) є дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення наявності агресії, її направленості й інтенсивності.

Методика призначена для роботи з дітьми від 3-х років. В ході малювання забороняється спілкування з дитиною, не можна задавати питання чи коментувати будь-що. Проте, перед діагностикою дітей з порушенням інтелекту необхідно провести попередню роботу (показати кактус, його різновиди, з'ясувати основні характеристики).

Процедура. При проведенні діагностики видається аркуш паперу (формат А4), простий олівець, кольорові олівці. Після того, як дитина намалювала малюнок, їй ставлять питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію. Час не обмежується.

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш».

Для дітей дошкільного віку з порушенням інтелекту, які не можуть самостійно намалювати кактус, надають шаблон та пропонують домалювати на ньому те, чого не вистачає цьому кактусу (модифікація М. Федоренко, 2015).

При обробці результатів звертається увага на характеристики ліній, силу натиску на олівець, додаткові деталі, кольорову гаму тощо. Крім того, враховуються специфічні показники: характеристика «образу кактуса» (дикий, домашній, жіночний і т.д.), характеристика манери малювання (промальований, схематичний тощо), характеристика голок (розмір, розташування, кількість). Можна ставити запитання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Цей кактус домашній або дикий? Де він росте?
2. Він сильно колючий? До нього можна торкатися?
3. Чи подобається тобі кактус? Чи треба за ним доглядати?

4. Кактус росте один або з якимись рослинами по сусідству? Якщо зростає з сусідом, то яка це рослина?

5. Коли кактус підросте, то як він зміниться (голки, обсяг, паростки)?

Обробка результатів проводиться за класичною схемою інтерпретації графічних методик. Але, слід звернути додаткову увагу на специфічні показники малюнку: характеристику фігури кактуса, манеру малювання, особливості голок тощо.

✧ *Інтерпретація*

Імпульсивність – уривчасті лінії, сильний натиск.

Агресивність – наявність голок, особливо їх велика кількість. Сильно стирчать, довгі, близько розташовані одна до одної голки відображають високий ступінь агресивності.

Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований у центрі аркуша.

Невпевненість у собі, залежність – маленький малюнок, розташований унизу аркуша.

Демонстративність, відкритість – наявність паростків, які виступають, у кактусі, химерність форм.

Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру або всередині кактуса. Наявність западин і вгинань свідчить про скритність, такий малюк говорить куди менше, ніж знає.

Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Тривога – переважання внутрішнього штрихування, переривчасті лінії, використання темних кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Жіночність – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, квітів. Якщо кактус має опуклості – значить, дитина відкрита і простодушна.

Екстравертованість – наявність на малюнку інших кактусів або квітів.

Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактуса. Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності – зображення дикорослого, пустельного кактуса.

Переважно діти малюють домашній кактус в горщику, що є цілком зрозуміло – процес сепарації ще не відбувся з огляду на вік. У малюнках, зроблених підлітками, частіше зображується дикий кактус, що свідчить про прагнення відокремитися від батьків й отримати самостійність.

Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності – зображення дикоростучого, пустельного кактуса.

Чим яскравіший кактус – тим більш життєрадісним є досліджуваний. Якщо ж він похмурий і в малюнку переважають темні тони, необхідно з'ясувати причину.

Розміщення на аркуші. Малюнок у центрі означає нормальний рівень самооцінки, відсутність незадоволеності своїм становищем і якихось особливих домагань. Чим сильніше малюнок зрушується вгору, тим вища самооцінка, і відповідно, чим нижче малюнок – тим менше впевненості в собі. Зрушення вліво означає – присутність у характері рис інтроверта, вправо – схильність до екстраверсії. Розмір кактуса також має значення, чим більший малюнок, тим більш вираженим є прагнення до лідерства, наполягання на своїй думці як єдиній правильній.

Характеристика ліній і сили натиску на олівець. Потужність натиску на олівець, уривчастість ліній, використання внутрішнього штрихування інтерпретується як схильність до імпульсивності, тривожності, пригніченості настрою. Більш тонкі лінії, певна «легкість» натиску, вільність ліній у малюнку, присутність елементів, що додають кактусу привабливість, говорять про більш поступливий, м'який характер особистості, відкритість. Наявність зигзагів, різких виступів розглядається як замкнутість, обережність. Необхідно звернути увагу безпосередньо на форму кактуса. Хитромудра, химерна і вітиювата форма говорить про демонстративність.

Наявність голок (один з найважливіших елементів). У реальності кактуси залежно від видів можуть мати довгі, гострі і рідкісні голки; більш короткі і часті; дуже короткі, які практично не колються. На цьому і будується трактування малюнка. Чим довше, більше за кількістю і гостріші голки, тим вороже, агресивніше в спілкуванні характер автора «кактусу».

Відносно невеликі голки свідчать про помірний рівень роздратування і низький рівень імовірності виплеску агресії на іншу людину або предмет. Спільне зображення голок, як в межах так і поза контуром кактуса, може свідчити про ситуативний прояв агресії або на зовнішній світ або на самого себе. Але водночас голки можуть розглядатися як певного роду захист від навколишнього середовища, необхідний для збереження цілісності особистості. Усе залежить від того, наскільки голкам приділена увага, чи зроблений акцент на них за допомогою штрихування, сильного натиску або інших елементів.

Присутність додаткових елементів. Це можуть бути написи, підписи під малюнками, пояснення, а також інші тварини, рослини і т.д. Ці додаткові елементи мають важливе значення для характеристики малюнка в цілому, вони дають можливість тлумачити його більш повно і точно.

Важливо інтерпретувати малюнок, ураховуючи відповіді дитини, загальний вигляд картини та окремих елементів, а також кольорової гами.

Наявність симптомів за методикою «Кактус»

№	Симптоми	Ознаки
1	Агресивність	наявність голок, особливо їхня велика кількість; сильно стирчать, довгі, близько розташовані один до одного голки відображають високий ступінь агресивності
2	Імпульсивність	уривчасті лінії, сильний натиск
3	Егоцентризм, прагнення до лідерства	великий малюнок у центрі листа
4	Залежність, невпевненість	маленький малюнок внизу листа
5	Демонстративність, відкритість	наявність виступаючих відростків у незвичайній формі

6	Скритність, обережність	розташування зигзагів по контуру або усередині кактуса
7	Оптимізм	використання яскравих кольорів, зображення «радісних» кактусів
8	Тривожність	використання темних кольорів, переважання штрихування, переривчасті лінії
9	Жіночність	наявність прикрас, квітів, м'яких ліній, форм
10	Екстравертованість	наявність інших кактусів, рослин
11	Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності	прикрашення орнаментом горщика, зображення кактуса в домашніх умовах
12	Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності	зображення дикого, пустельного кактуса.

- ❖ Березка С. В. Особливості психокорекції поведінкових розладів дітей з порушенням інтелектуального розвитку засобами арт-терапії: дис. ... кан. психол. наук. К., 2019. 291 с.

Гащенко С. С. Графическая методика «Кактус» М. А. Панфиловой как способ выявления психоемоционального состояния младших школьников. *Человек как предмет междисциплинарных исследований*. Белгород: ПОЛИТЕРРА, 2016.

Козинцева П. А., Новрузова В. Н. Опыт применения проективной методики «Кактус» в исследовании интра- и интерпсихологических особенностей подростков. *Прикладные и теоретические исследования: сборник статей*. Самара: ЦНИК, 2017.

Панфилова М. А. Графическая методика «Кактус». *Обруч. Образование: ребенок и ученик*. 2000. № 5.

Панфилова М. А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры. М.: «Издательство ГНОМ и Д», 2001. 160 с.

Федоренко М. В. Психодіагностика та психокорекція синдрому гіперактивності у дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю: дис. ... кан. психол. наук. К., 2015. 285 с.

МЕТОДИКА «КЛАС ТВАРИН»

Орієнтована на учнів початкової школи, методика «Клас тварин» (за Л. Кондратенко, 2004) дозволяє зробити певні припущення про те, наскільки дружнім та згуртованим є класний колектив, чи задоволений учень своїм шкільним статусом, яке його ставлення до учителя.

Дітям роздаються аркуші паперу, кольорові олівці і пропонується наступна *інструкція*: «Діти, уявіть, що до вас у клас завітала добра чарівниця, яка дуже любить різні живі істоти і вважає, що кожній людині не завадило б на кілька хвилин перетворитись на якусь тваринку: пташку, рибку чи може й черепаху. От вона й перетворює (зовсім ненадовго) всіх, кого побачить, у якусь живу істотку. Так і сталося у вас у класі: всі-всі дітки в когось перетворилися і не тільки дітки, а й вчителька. Ну й весело тоді б було, правда? Тож намалюйте свій клас у хвилинку візиту чарівниці. Біля тієї тваринки, в яку перетворився автор малюнка, поставте трикутник, а біля тваринки, в яку перетворилась вчителька, – квадрат».

✧ Інтерпретація

При аналізі малюнка виділяються п'ять основних типів стосунків:

1. *Позитивне (реалізоване) ставлення до однокласників.* Воно відображається малюнком компактної групи однотипних тваринок (білочки, зайчики, олені, ведмедики, кішечки і т.ін.). На малюнку немає або майже немає кущів, дерев, будівель, парт, столів...

2. *Позитивне (нереалізоване) ставлення до однокласників.* На малюнку зображаються однакові або такі, що не загрожують одна одній тварини (точно такі самі, як у попередньому малюнку). Але всі вони розосереджені, розкидані по листку, розділені деревами, кущами, партами тощо. Малювання дитина в цьому випадку іноді може починати не із зображення тваринки, а спочатку малює ліс, школу, класні меблі.

Як показали спостереження, автори таких малюнків, як правило тягнуться до контактів з іншими дітьми, але з якихось причин не можуть або просто не вміють їх налагоджувати. Досить значний відсоток серед них становлять так звані «домашні діти», які тільки вчаться мистецтву спілкування з однолітками. В практиці обидва типи малюнків зустрічаються досить рідко, найчастіше ж у житті бувають проміжні варіанти, коли дитина уже зуміла налагодити приязні контакти з частиною класу і не може або не хоче приятелювати з іншою. Характерною для початкової школи є наявність окремих класних угруповань тільки хлопчиків або тільки дівчаток. Стосунки між цими групами можуть бути як дружніми, так і в різній мірі ворожими.

3. *Відсторонене (індиферентне) ставлення до однокласників.* У цьому випадку малюється тільки одна тваринка, що ідентифікується з автором малюнка. При проханні продовжити малювання дитина або відмовляється це зробити, або дублює малюнок тієї ж тваринки. На питання: «А це ж хто?» Відповідає: «Теж я» або: «Теж зайчик». Крайнім випадкам відстороненості, посиленої небажанням іти на контакт, часто відповідає ідентифікація себе з птахом, який ніби існує над останніми членами колек-

тиву. Відсторонена дитина дуже рідко ідентифікує себе з хижи-ми тваринами або плазунами.

4. *Пасивне протистояння.* Малюється тільки дві тваринки. Одна з них (слабкіша) ідентифікується з автором малюнка, друга (сильніша) з усім класом. Сюди ж слід віднести випадки, коли малюється одна, але явно зневажувана тваринка – гадюка, свиня, тарган тощо.

5. *Агресивне протистояння.* В цьому випадку малюнки часто схожі на розглянуті вище. Але тепер дитина співвідносить себе з сильною твариною, найчастіше хижак, а весь останній клас із слабкою. В особливо важких випадках «я – хижак» залишається єдиною істотою на малюнку. Простір листка при цьому замість інших істот заповнюється різними предметами – квітами, деревами, сонцем, хмарами, партами...

У випадку як агресивного так і пасивного протистояння малюк сприймає однокласників як єдину, ворожу йому силу. Реакція же залежить від індивідуальних особливостей дитини.

Водночас слід зазначити, що малюнок є лише приблизним і досить опосередкованим зрізом ситуації на момент його створення. Маленькі школярі дуже імпульсивно реагують на все, що відбувається навколо них. І тому малюнки, зроблені однією і тією ж дитиною протягом тижня, а то й навіть одного дня, можуть суттєво різнитись, відображаючи зміну настроїв їх автора.

Колірна гама роботи: яскраві, життєрадісні тони свідчать про благополучний емоційний стан дитини, впевненість і задоволення своїм становищем на початковому етапі навчання, тоді як похмурі тони можуть свідчити про неблагополучний, пригнєблений стан.

Загальне розташування малюнка на аркуші та фігури автора: розташування фігури автора ближче до верхнього краю аркуша трактується як завищена самооцінка, що супроводжується незадоволенням своїм становищем у колективі, недостатнім визнанням з боку оточуючих; розташування фігури автора в нижній частині аркуша можна трактувати як невпевненість у собі, низьку самооцінку. Якщо всі звірята вишикувалися в один ряд внизу аркуша, і автор разом з усіма – то навряд чи варто констатувати занижену самооцінку.

Розмір зображених фігур і предметів та їх співвідношення між собою вказує на рівень самооцінки дитини, що виявляється в дотриманні пропорцій у співвідношенні «дорослі-діти», «дерева-діти», «будівля-діти».

Контури фігур аналізуються за наявністю або відсутністю виступів (типу щитів, панцирів, голок), промальовуванням і затемненням ліній, що є свідченням захисту від навколишнього світу.

Сила натиску ліній: слабкий натиск, розірваність ліній чи наявність обведень може свідчити про прояв тривожності, а дуже сильний – про напруженість, у той час як стабільність натиску свідчить про емоційну та психічну рівновагу.

Деталі: відсутність очей у звірят може свідчити про небажання приймати інформацію, а великі очі із детально промальованою райдужкою – про наявність страхів; зображення вух (особливо великих і детально промальованих) свідчить про зацікавленість у інформації; відкритий, заштрихований рот свідчить про легкість виникнення страхів, а зуби – ознака вербальної агресії.

Характер відносин і взаємодії персонажів: велика кількість персонажів, що вступають у різні взаємини один з одним (граються, навчаються) та відсутність розподільних ліній між ними свідчить про сприятливі взаємини з однокласниками (у протилежному випадку можна говорити про труднощі в побудові контактів з іншими учнями); також варто звернути увагу на розміщення фігури вчителя й учня відносно одна одної, чи немає протиставлення між ними.

Зображення шкільних речей: зображення парт, портфеля, книжок, ручки, зошита є свідченням сформованості позиції школяра та шкільної мотивації, стійкого бажання пізнавати навколишній світ.

- ❖ Кондратенко Л. О. Розумові здібності дитини: Диференційно-діагностичний довідник психолога школи. К.: Главник, 2004. 112 с.

Панченко С. Проективная методика «Школа зверей» (диагностика адаптации учащихся к школе). *Школьный психолог*. 2000. №12.

Деркач О. Малюємо школу: діагностика шкільної дезадаптації першокласників засобами арт-терапії. *Мистецтво та освіта*. 2010. № 4.

МЕТОДИКА «АВТОПОРТРЕТ»

Психомалюнковий тест «Автопортрет» в редакції різних дослідників (Р. Бернс, Е. Романова, С. Потьомкіна та ін.) застосовується з метою діагностики несвідомих емоційних компонентів особистості (самооцінка, актуальний стан, невротичні реакції тривожності, страхи, агресивність). Зображуючи себе, людина відтворює основні риси власних тілесних потреб і внутрішніх конфліктів.

✧ *Інструкція*

Чистий аркуш паперу поділіть на три частини. У кожній частині намалюйте самого себе. У першій частині створіть портрет – «Я, яким я є»; у другій – «Я, очима інших» («Як мене бачать інші»); в третій: «Я, яким я хочу стати». Автопортрет може претендувати

на точність або ж бути символічним. Зобразити можна своє обличчя чи себе у повний зріст. Малюйте як зможете, довго не замислюйтеся.

✧ *Інтерпретація*

Намальовані автопортрети, виявляють насамперед характер ставлення до себе.

Перший малюнок виконаний ретельно, є деталі, дотримані, звичайно, відносно, пропорції, відчувається старання і ретельність, на перспективу планується ще більша гармонія – третій малюнок із зображенням ще більшої і ідеальнішої фігури. Такий малюнок означає позитивне ставлення, наявність внутрішньої гармонії і здібності до самопізнання і саморегуляції.

Перший малюнок виконаний нарочито конфліктно – одна рука недомальована, фігура деформована, волосся скуйовджене і інші ознаки емоційного неприйняття себе. Ця тенденція наголошується і в інших малюнках. Це означає наявність актуальних особистісних конфліктів, неприйняття себе.

Особливо деформованою фігура виглядає на другому малюнку, є проблеми в сфері стосунків з іншими, конфлікти, сварки і ін.

Намальована лише частина фігури – голова. Уявлення про себе не сформовані, неповні, є відчуття невпевненості.

Якщо важко зробити два малюнки (за винятком першого) – погано розвинене усвідомлення своїх стосунків з іншими і є труднощі в створенні себе в майбутньому.

Істотні відмінності у величині малюнків “Я, яким я є” і “Я, яким я хочу стати” у бік збільшення і більшою ідеальною представленістю останнього. У ньому краще виражені пропорції, ретельно вимальовували деталі і т. ін. Це означає природну для певного віку орієнтацію на ідеал, прагнення до розвитку, дорослішання, зростання.

На всіх малюнках зображення деформовані, непропорційні, збиткові – означає наявність особистісних проблем, невисокий індекс схвалення себе.

Видимі порушення пропорцій між правою й лівою сторонами свідчить про відсутність особистої рівноваги. Перекручування наявні на правій стороні зображеної людини відбивають проблеми у дотриманні соціальних норм. Перекручування на лівій стороні зображеної людини відбивають проблеми стосунків з найбільш близькими людьми, у сфері емоційних прихильностей.

Елементи, які можуть бути виявлені в автопортреті, трактуються наступним чином.

Голова на малюнку розцінюється як сфера інтелекту, уяви, а також вольового керування. Малюнок великої голови зазвичай припускає великі інтелектуальні претензії, або незадоволеність власним інтелектом. Малюнок маленької голови зазвичай відображує почуття інтелектуальної або соціальної неадекватності. Нечітке зображення голови – показник сором'язливості, боязливості. Якщо голова зображена в останню чергу, виникає підозра в існуванні якихось міжособистісних конфліктів.

Обличчя ретельно акцентоване свідчить про сильну заклопотаність своїм зовнішнім виглядом, стосунками з друзями. Підкреслене підборіддя – потреба в домінуванні. Занадто велике підборіддя свідчить про прагнення компенсувати відчутну слабкість, нерішучість.

Волосся – ознака мужності (хоробрості, сили, зрілості), прагнення до неї. Сильно заштриховане волосся – підвищена тривожність. Рідке волосся сторчма – недолік мужності, скуйовджене – сексуальна аморальність.

Очі зображені як порожні очниці – прагнення уникати візуальних стимулів, ворожість. Великі очі на малюнку припускають підозрілість, а також прояв заклопотаності і гіперчутливості по відношенню до громадської думки. Маленькі або закриті очі зазвичай припускають самопоглинання і тенденцію до інтроверсії. Очі, закриті або заховані, свідчать про сильне прагнення уникати неприємних візуальних впливів.

Борода, вуса – ознаки потреби демонструвати мужність.

Рот – символ агресивності. Особливий знак агресивності – чітко намальовані зуби. Рот на зразок клоунського – змушена

привітність, неадекватне почуття. Персонаж взагалі без рота або з ротом “крапочкою” (“рискою”) не має можливості словесно впливати на інших людей. Занадто великий рот – оральний еротизм.

Ніс у психоаналітичній традиції трактується як сексуальний символ. Таке трактування є найбільш спірним. Довгий ніс – бажання мужності; великий – почуття неадекватності до чоловічої ролі й прагнення до неї.

Вуха – орган сприйняття критики і взагалі будь-якої думки іншої людини про себе. Вуха занадто підкреслені зустрічаються у особливо чутливих до критики. Вуха маленькі – прагнення не сприймати критики, уникнути її.

Шия – символізує зв'язок між сферами контролю й потягів. Крупна шия вказує на усвідомлення тілесних імпульсів та намагання їх контролювати. Відсутність шиї – означає незрілість, слабкий контроль над імпульсами. Довга шия може означати цікавість; довга і тонка – проблеми контролювання злості або примітивних потягів, шизоїдні тенденції; товста і коротка – поступки своїм слабкостям і бажанням.

Плечі та їхні розміри – ознака фізичної сили й потреби у владі. Надмірно великі плечі відбивають відчуття великої сили, маленькі – малоцінності, незначності, причому не тільки у фізичному плані. Кутасті плечі – свідчення надмірної обережності, агресивності. Округлені, витончені плечі – ознака врівноваженості. Похилі плечі – зневіра, смуток, відчай, розпач, почуття провини, нестача життєвих сил. Нерівні – немає внутрішньої рівноваги.

Руки символізують активність у спілкуванні. Скуті руки припускають жорстку, обов'язкову, замкнуту особистість; мляво опущені – неефективність; тендітні, слабкі руки – фізичну або психологічну слабкість. Довгі, сильні руки свідчать про амбіційні прагнення, дуже короткі – про обмеженість прагнень, зображені близько до тіла – про напругу, руки за спиною або в кишенях – про почуття провини, невпевненості в собі; широкий розмах рук – про інтенсивне прагнення до дії; розставлені – товариськість, екстраверсія; стиснуті в кулаки – агресія, бунтарство, протест.

Руки ширші в долонях, ніж у плечах – недостатній контроль дійсності, імпульсивність; схрещені на грудях – ворожа та недовірлива установка; за спиною – небажання поступатися, йти на компроміс, схильність контролювати прояв агресивних, злостивих потягів.

Пальці досить великі – грубість, ворожість; довгі – прихована агресія; стиснуті в кулаки – протест.

Тулуб – зосередження життєвих сил. Кутастий або квадратний – мужність; занадто великий – наявність незадоволених потреб; ненормально маленький – симптом приниженості.

Ноги – символ опори, стійкості, спрямованості на практичну орієнтацію. Непропорційно довгі ноги – сильне прагнення до незалежності; широко розставлені – відверта зневага, непокора, ігнорування або незахищеність; занадто зведені – напруженість, можлива погана сексуальна адаптація; схрещені – захист від сексуального зближення; недостатньо відділені одна від одної – можливий сексуальний конфлікт в супроводі з почуттям тривоги; занадто короткі – почуття фізіологічної або психологічної незручності, неадекватності; неоднакові – амбівалентність у прагненні до незалежності; відсутні – переживання скутості, замкненість, боязкість, нерішучість, полохливість.

При аналізі автопортретів враховується і стилістика малювання, яка дозволяє виокремити наступні типи зображень:

Естетичне зображення – виконується особами, які мають художні здібності. Легкість, гнучкість ліній, їх виразність, лаконічність образу виокремлюють малюнки таких дітей.

Схематичне зображення – у вигляді обличчя, схеми тіла, бюста, намальованих в профіль і анфас; частіше до такого типу зображення тяжіють особи інтелектуального складу, для котрих важливо отримати найбільш загальні уявлення про явище; деталі їх цікавлять за мірою потреби.

Реалістичне зображення – виконане з більш детальними подобицями, тобто промальовуванням обличчя, волосся, вух, шиї, одягу. Зазвичай так малюють діти, які відрізняються педантичністю, схильністю до деталізації.

Метафоричне зображення – дитина зображує себе у вигляді певного предмету, наприклад, чайника або хімічної пробірки, спортивного знаряддя, тварини, рослини, літературного персонажу і т. п. Таке зображення виконують особи художнього складу, які мають розвинену фантазію, творчі здібності і, звісно, почуття гумору.

Автопортрет в інтер'єрі – зображення людини в оточенні певних предметів, на фоні пейзажу, кімнати і т. п. До такого роду зображень схильні особи, які спрямовані на зовнішнє предметне оточення і мають здібність до сюжетного опису.

Емоційний автопортрет – дитина відобразила себе в певному емоційному стані з елементами жаржування. Особи з високою емоційністю, які рефлексують власні стани, схильні до такого типу малюнків. Проте актуальні емоції можуть часто бути протилежні тим, що зображуються. Наприклад, сумна людина часто малює усміхнене обличчя і т.п.

Зображення пози або руху – дитина зображує себе в період здійснення певної дії. Такий тип зображення притаманний особам з виразними рухами, спортсменам, танцюристам і т. п.

Зображення автопортрету зі спини – замість обличчя малюється потилиця; зазвичай таке зображення притаманне особам, що з якихось причин не бажають малювати власне обличчя.

✧ **«Намалюй себе»**

Варіація зображення автопортрету для старших дошкільників і молодших школярів – методика «Намалюй себе» (за А. Прихожан, В. Васіляускайте) дозволяє проаналізувати автопортрет дитини за загальними правилами інтерпретації проективних методик, визначити особливості самооцінки та ціннісних орієнтацій дитини при порівнянні з «поганою» та «хорошою» людиною.

Дитині дається завдання намалювати спочатку поганого хлопчика/дівчинку (використовуються лише синій та фіолетовий колір), потім хорошого хлопчика/дівчинку (використовуються лише червоний та зелений колір), а після цього себе (використовуються всі чотири кольори). Також діти отримують інструкцію

щодо розмірів малюнків, так поганого хлопчика/дівчинку треба намалювати якомога меншими, а хороших – навпаки.

Повнота автопортрету, наявність змістовних деталей, включення малюнка себе в певний сюжет є свідченням зацікавленості дитини власним «Я», а також наявності знань та уявлень про себе, які дитина не може висловити словами, зокрема, про фізично-соціальне «Я», тобто тіло, котре бачать люди та свою індивідуально-дитячу роль.

Аналіз отриманих результатів проводиться за досить стандартною схемою, а саме: наявність всіх основних деталей (відповідно до віку дитини), наявність та кількість додаткових деталей малюнка, наявність руху, розташування на аркуші, розміри тощо. Відповідно проводиться співставлення малюнків, аналізується процес малювання, наявність виправлень и т.п.

Для визначення специфіки образу «Я» варто доповнити методiku бесідою за всіма трьома малюнками. Рівень усвідомленості власних особливостей є також важливим показником рівня сформованості образу «Я». Дуже часто дитина використовує певні поняття, які засвоїла від дорослих, не розуміючи їх змісту. Уточнюючі запитання дозволяють визначити рівень розуміння дитиною наданих самохарактеристик.

- ❖ Махний Н. Арттерапия: игровые упражнения и психорисуночные тесты. Чернигов: ЧГПУ, 1998. 60 с.

Романова Е. Графические методы в психологической диагностике. М: Дидакт, 1992. 256 с.

Сущинська Т. С. Рівні образу «Я» дитини старшого дошкільного віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип. 1.

Тимофеева И. В. Методика «Автопортрет» как метод диагностики взаимоотношений у детей больных ДЦП. *Психология телесности: теоретические и практические исследования: сборник статей*. Пензенский государственный педагогический университет им. В.Г. Белинского. 2009.

КОЛЬОРОВА ГАМА МАЛЮНКА: МОТИВАЦІЯ УПОДОБАНЬ

З раннього віку діти тягнуться до кольорових олівців, фарб, отримують радість від дій з ними. Спочатку, коли зображення предметів тільки ще з'являється, ставлення дітей до кольору обмежується інтересом до самої фарби, до сліду на папері, який вона залишає. Діти використовують будь-який колір, не зіставляючи його з реальним кольором предмета. Що саме зображується – не має значення: будинок, дерево, заєць, собака можуть бути синіми і червоними, – будь-якими.

Діти 2-3 років однаково сприймають будь-який колір, не віддаючи перевагу тому чи іншому. А вже в 4 роки діти сприймають колір як засіб прикрашання. Колір вибирається за своєю красою і в цьому разі естетичний мотив під час вибору кольору посилюється. Дитина користується будь-яким приводом, аби розфарбувати малюнок. Діти цього віку через колір передають своє ставлення до прекрасного і потворного. Прекрасне зображується яскравими, чистими кольорами (перевага надається жовтому,

оранжевому, червоному, блакитному), а потворне – темними кольорами (чорним, темно-коричневим, темно-синім).

Вибір кольору в дитячому малюнку часто визначається ставленням до нього як до засобу посилення функціональної характеристики предмета. Лише поступово локальний колір деяких предметів засвоюється дітьми як обов'язкова ознака. Починаючи з 5 років діти, зазвичай, розфарбовують предмети та явища природи відповідно до їх дійсного кольору, але узагальнено, локальним кольором. Поряд з цим (приблизно до 7 років) зберігається тенденція вибирати колір незалежно від реального кольору зображуваного.

Численними спостереженнями і експериментами встановлено, що світлі кольори стимулюють, збуджують, радують; темні – гальмують, засмучують. Розрізняють прямий вплив кольору, який здатний викликати в нас почуття тепла або холоду, почуття суму або радості тощо, і вторинний вплив, пов'язаний із суб'єктивними та об'єктивними асоціаціями, що може змінюватися залежно від індивідуальних особливостей людини.

Психологічний аспект сприйняття кольору нерозривно пов'язаний із соціально-культурними, естетичними аспектами. Колір або його сполучення сприймаються людиною залежно від просторового розташування колірної плями, її форми і фактури, від настрою, культурного рівня та інших чинників.

У процесі кольорового рішення об'єкта ми зустрічаємося не з окремими кольорами, а з їх комбінаціями і сполученнями. Нас цікавить, як впливають одні кольори на інші при їх сполученні, різній кількості, різній насиченості тощо.

Незважаючи на суперечливість думок у науковій літературі з питань кольорового сприйняття дітьми різних вікових груп, встановлені факти вдосконалення візуального сприймання в ході навчання протягом дошкільного та шкільного віку. З віком дітьми досягається диференціація кольорових ознак об'єктів дійсності.

Дослідження сенсорного розвитку свідчать, що діти 5-6 років можуть тонко розрізняти кольори. Під час сприймання й оцінки

дитиною предметів та явищ дійсності колір є одним з провідних компонентів.

Колірні симпатії дітей зумовлені, перш за все, енергетичними характеристиками кольору, тоді як у дорослих вони не в меншій мірі залежать і від інформаційного складника впливу кольору, що, в свою чергу, визначається суспільно-культурним досвідом, традиціями колірної символіки, модою і т. д. Надання переваг певним кольорам у дітей набагато менш індивідуальні, ніж у дорослих, тому виявлення якоїсь однієї спільної тенденції для останніх є досить проблематичною.

Враховуючи ці дані, вибір кольору дорослими можна розглядати як відображення потреби в стабільному, врівноваженому стані, збереженні досягнутого і навіть релаксації над потребою в активності, рості та розвитку, яка домінує у дітей.

Експериментальні дані доводять, що колірні симпатії психічно здорових піддослідних визначаються, як мінімум, двома факторами: емоційною оцінкою кольору, як певної цілої цілісності та усвідомленою або не усвідомленою емоційною оцінкою колірних асоціацій. Крім того ці фактори пов'язані з енергетичним та інформаційними аспектами впливу кольору.

Психологічне переживання кольору дорослою людиною завжди неповторне, бо глибоко пов'язане з життєвою історією особистості, її досвідом переживань, із культурною та статевою ідентифікацією. Саме тому завжди важливо виявити цей пласт значень у розмові з людиною (що для неї означає цей колір). Слід також уважно відстежувати поєднання кольорів. У різних варіаціях включаються різні аспекти діапазону значень кольору, так само як це відбувається з емоціями людини.

Психологи використовують колірний тест, складений швейцарським психотерапевтом Максом Люшером, який розробив основи функціональної психології кольоросприйняття. Цей тест спрямований на вивчення ситуативного емоційного стану особистості та її адаптації до різних соціально-психологічних ситуацій. В основі тесту лежать фундаментальні закономірні зв'язки між різноякісними колірними енергіями та певними психічними процесами, станами і явищами.

Функція кольору, за М. Люшером, відображає суб'єктивне ставлення людини до кольору, вона визначається і властивостями самої людини. Автор вважав, що, встановивши взаємозв'язок кольору і психіки, можна обґрунтувати колірні методи психодіагностики.

Зазначимо, що науковий дискурс М. Люшера та його тест з самого початку критикували представники різних психологічних шкіл – зокрема, за довільне використання понятійних засобів, – однак у його прихильників також є переконливі аргументи. В наші дні тест кольорових уподобань Люшера, як і раніше, затребуваний.

Всі кольори М. Люшер поділив на основні і додаткові. До основних віднісяться:

- *синій*, що символізує спокій, задоволеність собою і життям, емоційну стабільність, сумлінність у справах, душевну прихильність, гармонію;
- *зелений*, що сигналізує про почуття впевненості, високий рівень домагань, самостійність, наполегливість, незворушність, прагнення до самовираження, успіху і влади, іноді впертість і надмірну самовпевненість;
- *червоний*, що означає силу волі й активність у досягненні цілей, що іноді призводить до агресивності, лідерство та ініціативність, наступальні тенденції, прагнення до успіху і влади через боротьбу, надмірну збудливість і можливі девіації у поведінці;
- *жовтий*, що вказує на активність, прагнення до спілкування, потяг до нового, оптимізм, експансивність, веселість, легкість, балакучість, відкритість, товариськість, енергійність.

Додаткові кольори суголосно означають переважно негативні тенденції, пов'язані зі страхами, тривожністю, стресом та ін.:

- *фіолетовий* символізує егоїстичність, емоційну експресивність, уразливість, сенситивність разом з інтуїтивним розумінням ситуації, зачарованість і мрійливість, захоплення і фантазії та деяку нещирість;

- *коричневий* уособлює комфорт тілесних відчуттів (гедонізм), фізичну легкість і сенсорну задоволеність, залежність від обставин, прагнення до спокою та лінь;

- *чорний* характеризує потяги до ізоляції, усамітнення, до певної конфронтації зі світом, зречення і неприйняття довкілля, замкнутість, упертість, протест, ворожість, а у пограничній формі – небуття;

- *сірий* символізує ситуаційну втомлюваність, емоційну індіферентність і “безбарвність”, соціальну відстороненість, свободу від зобов’язань, млявість і розслабленість, невпевненість, несамостійність і пасивність.

Розглянемо докладніше значення кольорової гами.

Червоний колір – один з найяскравіших в кольоровій гамі, це перший колір, який починають розрізняти новонароджені діти. Це дуже активний колір, який безпосередньо впливає на людину і не залишає її байдужою.

Згідно з дослідженнями психологів, червоний колір викликає не тільки емоційну реакцію, але і фізіологічну, активізуючи функції внутрішніх органів і систем. Червоний – теплий колір, тому він викликає у людини відчуття тепла і може навіть підвищувати температуру тіла.

У кольоротерапії червоний може використовуватися для покращення розумової діяльності, надання енергії, він здатен збуджувати, зігрівати. Він підвищує імунітет і витривалість, надає сил. При депресії, меланхолії і пригніченому настрої червоний колір може бути ефективним, оскільки здатен збуджувати і піднімати настрій.

Згідно з М. Люшером червоному кольору надає перевагу людина довірлива, але дуже емоційна та агресивна. Взагалі червоний символізує енергію, виражає життєву силу, творчу натуру, активну діяльність, прагнення до успіху, лідерства, бажання всіх життєвих благ. Оранжево-червоний символізує агресивність, наступальні тенденції, збудження, успіх. Чистий червоний означає силу волі і задоволеність рухом до мети. Однак багато чого змінюється, якщо на людину впливає не ізольований, взятий окремо колір, а кольорове поєднання. Так, зелений і червоний, взяті

разом символізують автономність, самостійність у прийнятті рішень, ініціативу. Червоний поєднаний з жовтим вказують на спрямованість зовні. Невизнання червоного означатиме фізіологічне та нервово стомлення.

Дія *оранжевого кольору* схожа на дію червоного, однак тут відсутні аспекти агресії. Йому притаманна м'яка сила – він викликає радість і тепло, приємно збуджує. Вважається кольором здоров'я та творчості, внутрішньої рівноваги й гармонії, толерантності, мудрості.

Оранжевий колір сприяє сексуальності, активізує залози внутрішньої секреції, налагоджує обмінні процеси, покращує кровообіг і травлення. Цей колір поєднує силу червоного та сонячне сяйво жовтого. Він пов'язується з прагненням до переживань та самоствердження, з позалінійним часом. Також може свідчити про жагу до пригод та радісно-солодких вражень.

Жовтий колір, за Люшером, демонструє дружелюбство, оптимізм, проте це може бути маскою, за якою приховується внутрішня напруга. Увага до жовтого свідчить про надії та очікування великого щастя, мрії про нове майбутнє. «Жовті» люди схильні до педантизму, але водночас цілком задоволені світом і щасливі.

Жовтий колір може допомогти врівноважити емоції, знайти внутрішній спокій і вгамувати хвилювання. Діти, які віддають перевагу жовтому, мають здатність ліпше розуміти нові ідеї та новітні технології, люблять свободу і простір, прагнуть удосконалюватися та досягати обраної мети. Тим, хто любить жовтий колір, властиві креативність, радісний погляд на світ, висока самооцінка та впевненість у собі. Легкий стимулюючий ефект жовтої барви сприяє допитливості та пізнанню у дітей і підлітків. Також жовтий колір допомагає концентрації, уважності, прийняттю чужих думок, організовує та поліпшує пам'ять, сприяє прийняттю виважених рішень і ясному мисленню.

Жовтий і червоний кольори виокремлюють діти з порівняно доброю адаптацією й переваженням екстравертних реакцій у соціальній поведінці. Якщо людина прагне до вибору жовтого, то це вказує на встановлення внутрішньої гармонії, інколи порятунку-

нок від неприємностей та бажання на щось свідомо впливати. Основна потреба дітей, що віддають перевагу жовтому кольору – розкритися, показати себе. Такі діти шукають вільних напрямів розвитку, щоб розділити внутрішнє напруження і досягти бажаного.

Зелений колір символізує життя, оновлення і зростання. Його ми бачимо найбільше в природному середовищі. Це колір весни, часу коли все оживає і розгортає свої природні процеси. Зелений колір також означає рівновагу, спокій і гармонію. Саме через це, перебуваючи в оточенні зеленого, споглядаючи його відтінки, людина почувається захищеною і відчуває комфорт.

М. Люшер, який використовував у власному тесті для зеленого кольору темний тон з синім відтінком ялинкової хвої, пов'язував його зі стабільністю, твердістю, наполегливістю та сталістю. У зеленого, як у будь-якого іншого основного кольору залежно від тону, змінюється значення. Що більше в ньому темно-синього, то твердішим, холоднішим, напруженішим, жорсткішим він сприймається психологічно. Так само, як молекули утворюють структуру твердого тіла певної жорсткості, невидиму зовні, так і в людській душі виникає відчуття внутрішнього напруження. Холодний відтінок зеленого диктує філософію «проникнення в самого себе», а саме це дає змогу самоусвідомити себе та ліпше управляти власними емоціями. Створюючи стабільність і сталість, зелений становить систему цінностей. Особа, яка віддає перевагу такому зеленому, може бути охарактеризована як людина, стійка у власних переконаннях, що вміє протистояти внутрішнім, зовнішнім впливам і спокусам; людина, що володіє глибоким відчуттям самоповаги.

Зелений, за М. Люшером, – це стабільність переконань, самоповага, непорушність моральних цінностей. Психологічним значенням зеленого є також відчуття власної значущості, що виявляється у повазі, гідності, компетентності, авторитеті, владі, домінанті в певному просторі. Якщо особа, яка вибирає зелений не володіє внутрішньою стабільністю, а відповідно і цілісністю, гармонійністю, то позитивні якості підміняються демонстрацією,

для зовнішнього ефекту манірністю, чванливістю, погордою, іноді хвалькуватістю і т. ін.

Синій колір, за М. Люшером, символізує зв'язок, прихильність, вірність. Цей колір створює передумову для глибоких відчуттів, вдумливого споглядального міркування. Для синього кольору у тесті використовується дуже темний відтінок. На думку психотерапевта, основному тону цього кольору відповідає ніжність, захоплення і відданість, почуття захищеності і безпеки. Синій може виражати також зв'язок з тенденціями минулого, а темно-синій – релігійно-філософській медитативній установці. Дослідник зазначав, що потреба в синьому кольорі підвищується при втомі і хворобливому стані. У фізіологічному плані, це потреба у спокої, в психологічному плані, то потреба в задоволенні. Той, хто перебуває в такому урівноваженому стані, відчувається максимально захищеним.

Основна психологічна характеристика світло-синього (блакитного) кольору, на думку М. Люшера, – безтурботні веселощі. Це колір безпечності, емоційності і спілкування, він дає відчуття прохолоди, спокою і простору.

Для практики роботи психолога важливо знати й розуміти основні значення кольору та його вплив на психофізіологічні показники. Кольори дитячого малюнка, його загальна гама, яка відчувається під час безпосереднього сприймання твору, свідчить про певне емоційне навантаження. Важливо звертати увагу на депресивні чорно-сірі кольори, або «ріжучі», суперечливі, що свідчить про концентровано-негативний стан. Надто яскраво такі особливості використання кольору, як засвідчують дослідження, виявляються в продуктах творчості дітей з межовими нервово-психічними станами – кольорова гама їх психомалюнків не має єдності, колір не наповнює форму, а виступає окремо, як крапка, штрих, переважають негативно емоційно наповнені кольори.

Відомо, що «зловживання» дитиною певним кольором або кольоровою комбінацією допомагає глибше зрозуміти її стан. Оскільки діти через домінування емоційної сфери над раціональною особливо схильні до використання кольорів, то саме в їх продук-

тах малюнкової творчості найбільш чітко прослідковується зв'язок між використанням того чи того кольору та емоційним станом.

Під час малювання на колір покладається роль «орієнтира» в зображеній образній інформації. Він несе символічний зміст, який потребує дешифрування. Розкриттю змісту кольору сприяє прийом інтерпретації. При аналізі психомалюнка враховуються значення кольорів не як таких, а той контекст, в якому вони використовуються в малюнку.

Колір у творчій продукції дитини є не абстрактною одиницею, а обов'язково наповненням символу, його емоційною характеристикою і в сукупності із цим символом складається в образ. Тому інтерпретація проходить на двох рівнях: тлумачення змісту форми образу, його просторових, часових характеристик; інтерпретація емоційного колірної змісту малюнкових образів.

Використаний у малюнку колір не тільки несе діагностичну інформацію, а вже саме його застосування має терапевтичний ефект (особливо під час використання фарби, кольорових олівців). Колір може виконувати роль акценту, що передає тонкі психологічні відтінки внутрішньосімейних взаємин. Наприклад, мати і син, які перебувають на малюнку по різні боки сімейного ряду, розлучені іншими членами сім'ї, можуть бути з'єднані єдиним кольором, який забарвлює їх фігури, що може вказувати на їх внутрішню близькість.

Під час аналізу психомалюнка важлива інтерпретація кольорів значущих образів: близьких людей, значущих предметів. Важливо звертати увагу на те, яке забарвлення переважає, оскільки в одному образі можуть бути об'єднані протилежності, що свідчить про амбівалентність стосунків, або може мати розбіжності інтерпретація змісту кольору психологом і самим автором.

Ефективним є використання кольоротерапевтичних методик під час групових арт-терапевтичних групових занять для емоційного зближення її учасників, вивільнення негативних емоцій. Поширеним у форматі арт-терапії є прийом малювання на вільну тему з акцентом на використанні кольору («Мій кольоровий образ», «Кольоровий образ мого життя», «Коли я у поганому на-

строї», «Мій стан зараз», «Колір мого класу»). Кольорокорекція відбувається на двох рівнях: безпосередня терапія під час використання кольору; корекція шляхом перемалювання твору з негативною кольоровою гамою на позитивне забарвлення.

Отже, методики з використанням кольору дають змогу виявити емоційний стан дитини, констатувати наявність переживань, фізіологічної, психологічної напруги, виявити їх детермінанти, дослідити особливості емоційних стосунків між близькими людьми, що сприяє психокорекції.

- ❖ Андрушко Л. М. Вплив зеленого кольору на психіку та фізіологічні функції людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: психологічна. 2017. Вип. 1.

Андрушко Л. М. Вплив синього кольору на психіку та фізіологічні функції людини. *Вісник Закарпатської академії мистецтв*. 2017. Вип. 9.

Андрушко Л. М., Ясинський В. П. Вплив жовтого кольору на психоемоційний стан людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: психологічна. 2018. Вип. 2.

Андрушко Л. М., Ясинський В. П. Вплив червоного кольору на психосоматику людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: психологічна. 2014. Вип. 1.

Базыма Б. А. Цвет и психика: монографія. Харьков: ХГАК, 2001. 172 с.

Бондс Л. Магия цвета. Цветотерапия на каждый день. СПб.: Питер, 1997. 384 с.

Вінницька Я. С. Особливості вивчення кольору та кольоронімів у мові. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. 2019. Вип. 40.

Інжестойкова В. О. Колір як засіб створення художнього образу в дитячих малюнках. *Наука і освіта: науково-практичний журнал*. 2008. № 6.

Ішук В., Линник Л., Торбенко О. Кольоротерапія: технологія застосування кольору у реабілітації та оздоровленні дітей з особливими потребами. *Дефектолог.* 2018. № 2.

Люшер М. Цвет вашего характера. М.: Рипол Класик, 1997. 240с.

Люшер М. Цветовой тест Люшера/Перевод с англ. А. Никоновой. М.: Эксмо, 2004. 190 с.

Максименко Ю., Фурман А. Майбутнє проєктивних методик: рефлексія прихованих можливостей. *Психологія і суспільство.* 2017. № 3.

Мозолюк-Коновалова О. Роль кольору в образотворчій діяльності дітей дошкільного віку. *Молодь і ринок.* 2015. № 7.

Разношинська К. В. Особливості інтерпретації змісту кольору в практичній діяльності психолога. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія: Психологічні науки. 2013. Вип. 40.

Цыганок И. И. Цветовая психодиагностика: Модификация полного клинического теста Люшера: методическое руководство. СПб.: Речь, 2007. 264 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Баркан А. О чем говорят рисунки детей: руководство для родителей и педагогов. М.: Этерна, 2014. 207 с.

Венгер А. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство. М.: Владос-пресс, 2003. 160 с.

Вознесенська О., Мова Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті. К.: Шкільний світ, 2007. 126 с.

Гриньова Н. Підготовка психолога-практика до використання малюнку в діагностико-корекційному процесі (психодинамічний підхід): навчальний посібник. Умань: Візаві, 2014. 174 с.

Ільченко І. Арт-терапія: навчальний посібник. Умань: Візаві, 2013. 150 с.

Киселева М. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. СПб.: Речь, 2007. 336 с.

Киселева М. Арт-терапия в работе с детьми: руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. СПб.: Речь, 2006. 160 с.

Колягина В. Арт-терапия и арт-педагогика для дошкольников. М.: Прометей, 2016. 164 с.

Кондратенко Л. Розумові здібності дитини: диференційно-діагностичний довідник психолога школи. К.: Главник, 2004. 112с.

Копытин А., Свистовская Е. Арт-терапия детей и подростков. М.: Когито-центр, 2007. 198 с.

Копытин А. Современная клиническая арт-терапия: учебное пособие. М.: Когито-Центр, 2015, 526 с.

Копытин А. Методы арт-терапии в инклюзивном образовании. СПб.: Академия постдипломного педагогического образования, 2016. 94 с.

Лебедева Л. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. СПб.: Речь, 2003. 256 с.

Лебедева Л., Никонорова Ю., Тараканова Н. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. СПб.: Речь, 2010. 336 с.

Махний Н. Арт-терапия: Игровые упражнения и психорисуночные тесты. Чернигов: ЧГПУ, 1998. 60 с.

Маховер К. Проективный рисунок человека: методика клинической диагностики личности. М.: Смысл, 1996. 158 с.

Остер Дж., Грон П. Рисунок в психотерапии: методическое пособие. М.: Маркетинг, 2005. 184 с.

Панфилова М. Игротерапия общения: тесты и коррекционные игры. М.: «ГНОМ и Д», 2001. 160 с.

Потемкина О., Потемкина Е. Психологический анализ рисунка и текста. СПб.: Речь, 2006. 524 с.

Романова Е., Потемкина О. Графические методы в психологической диагностике. М: Дидакт, 1992. 256 с.

Романова Е., Сытько Т. Проективные графические методики: методические рекомендации. СПб.: Дидакт, 1992. 251 с.

Тарарина Е. Практикум по арт-терапии: шкатулка мастера. К.: Астамир-В, 2016. 101 с.

Ферс Г. Тайный мир рисунка. Исцеление через искусство. СПб.: Деметра, 2003. 176 с.

Шевченко М. Психологические цветовые и рисуночные тесты для взрослых и детей. М.: АСТ, 2015. 128 с.

Шевченко М. Рисуночные тесты в психологии: диагностика, самопознание, релаксация. М.: АСТ, 2017. 150 с.

Яценко Т., Аврамченко С., Раджабова С. Психокорекція засобами психомалюнку. К.: Марич, 2009. 59 с.

Інформаційно-методичне видання

Махній Микола Михайлович

**Психомалюнкові методики
у діагностично-корекційній роботі
в системі інклюзивної освіти**

Редактор Т. В. Корсун

Технічний редактор О. М. Єрмоленко

Комп'ютерний набір М. І. Грабовець

Коректор А. В. Олійник

Художнє оформлення І.С. Цятка

Підписано до друку 10.12.2020.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Bookman Old Style

Ум. друк. арк. 7,44. Ум. фарб.-відб. 7,44. Обл.-вид. арк. 8,0

Зам. № 0109. Тираж 200 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14035 м. Чернігів, вул. Станіславського, 40